

1 INLEIDING

De straf, de bewuste leedtoevoeging, is in het bijzonder strafrecht – misschien nog wel meer dan in het commune strafrecht – waar het uiteindelijk om draait. Inzet van het strafrecht als *ultimum remedium* maakt het mogelijk dat aan de overtreder van het orderingsrecht een ‘gevoelige tik’ wordt uitgedeeld. De in het bijzonder strafrecht gebruikte strafmodaliteiten en de aan de straf ten grondslag gelegde motivering kunnen afwijken van het commune strafrecht. Veelal zullen de leedtoevoeging en de vergelding vooral in de vermogensrechtelijke sfeer liggen, terwijl aspecten als *naming and shaming* een grotere rol spelen in het kader van de speciale en generale preventie.

De strafrechtspleging beschikt inmiddels over een indrukwekkend arsenaal aan strafmodaliteiten. Enkele van de in het Wetboek van Strafrecht opgenomen straffen en maatregelen kennen hun oorsprong in de Wet op de economische delicten (WED). Ook heeft de buitengerechtelijke afdoening een grote vlucht genomen, waarbij met name de transactie (art. 74 Sr e.v.) steeds vaker werd opgelegd. De sinds 2008 stapsgewijs ingevoerde strafbeschikking (art. 257a Sv e.v.) komt steeds meer in de plaats van de transactie en maakt het mogelijk dat de officier van justitie, de fiscus dan wel (bijzondere) opsporingsambtenaren sancties opleggen.

Hoewel met name de WED naar de letter van de wet nog steeds een gesloten sanctiestelsel kent (art. 5 WED),¹ is in de praktijk (op enkele specifiek in de WED geregelde straffen en maatregelen na) sprake van een grote mate van uniformiteit tussen de mogelijkheden die in het commune strafrecht en het bijzonder strafrecht bestaan om, al dan niet buitengerechtelijk, een strafrechtelijke reactie te bewerkstelligen.

Naast het strafrecht is uiteraard ook het bestuursrecht een steeds groeiende bron van bestraffende sanctiemodaliteiten geworden, waarbij dan vooral aan de bestuurlijke boete moet worden gedacht. Het aantal wetten waarin de mogelijk-

1. Zie verder hoofdstuk 6 (Gritter).

heid om een bestuurlijke boete op te leggen is opgenomen, is in de afgelopen jaren fors blijven groeien.²

Niet zelden bestaat de mogelijkheid om een bestuurlijke boete op te leggen *naast* de mogelijkheid om in een strafrechtelijke procedure te straffen.³ Van een zekere wildgroei kan op dit vlak dan ook wel worden gesproken. Waar in het verleden nog werd gesproken van handhavingstekorten,⁴ zou je heden ten dage op het instrumentele vlak wel gekscherend van een handhavingsoverdaad kunnen spreken: de overtreder van een bijzondere wet kan, in plaats van de 'ouderwetse' strafvervolging, bij wijze van sanctie ook een transactie aangeboden krijgen of een strafbeschikking of een bestuurlijke boete opgelegd krijgen. Nu elke van deze afdoeningsmodaliteiten zo zijn eigen procedurele regels kent, zal het een 'rechts-subject' weleens duizelen, zeker als hij naast de punitieve sancties ook nog met bestuurlijke reparatoire of preventieve sancties wordt geconfronteerd en/of met civielrechtelijke procedures. Zo kan bijvoorbeeld het overtreden van een gedragsnorm uit de Wft een veelheid aan reacties teweegbrengen. De schijnbaar overdadige *mogelijkheden* om handhavend op te treden betekenen dat de overheid ook steeds meer bewust bezig is met de vraag wat het *optimum remedium* is. Onderlinge afstemming tussen handhavende instanties gebeurt steeds intensiever. Toch wordt nog steeds lang niet op elke overtreding van bijzondere wetgeving met een passende reactie gereageerd en laat de afstemming nog steeds regelmatig te wensen over.

In dit hoofdstuk ga ik evenwel niet primair in op de samenloop van de verschillende sanctiewegen.⁵ Het doel is vooral om inzichtelijk te maken welke strafrechtelijke sanctiemodaliteiten er zijn en in welke gevallen ze kunnen worden gebruikt. Op de executie van de sancties ga ik in dit hoofdstuk niet in. In 2020 zal naar verwachting de Wet herziening tenuitvoerlegging strafrechtelijke beslissingen (Wet USB) in werking treden, die de primaire verantwoordelijkheid voor de tenuitvoerlegging verschuift van het Openbaar Ministerie naar het ministerie van Justitie en Veiligheid.⁶ Deze wetswijziging brengt vooral op het terrein van de executie veel aanpassingen van het Wetboek van Strafrecht met zich. Daar waar de in dit hoofdstuk besproken bepalingen worden aangepast, zal van de situatie ná inwerkingtreding van de Wet USB worden uitgegaan, met verwijzing naar de eerder geldende wettekst als 'oud'.

De strafrechtelijke sancties zijn in de wet onderverdeeld in straffen en maatregelen, waarbij de straffen weer worden verdeeld in hoofdstraffen en bijkomende straffen. Dat onderscheid is in de volgende paragrafen leidend. Het onderscheid

2. Zie hoofdstuk 3 (Lamp, Lindeman, Luchtman en Van der Vorm).

3. Waarbij natuurlijk wel het zgn. *una via*-beginsel een rol speelt (zie hoofdstuk 17 (Crijns)).

4. Commissie bestuursrechtelijke en privaatrechtelijke handhaving 1998, p. 35.

5. Zie daarvoor hoofdstuk 17 (Crijns).

6. Wet herziening tenuitvoerlegging strafrechtelijke beslissingen, *Stb.* 2017, 82. Zie o.a. Boer 2017, Meijer 2018 en Robroek 2019. In 2019 is ook nog een Invoeringswet USB aangekondigd en in consultatie gegaan: www.internetconsultatie.nl/invoeringswetusb.

tussen vermogenssancties, vrijheidsbenemende en vrijheidsbeperkende sancties of tussen vergeldende, preventieve en/of reparatoire sancties wordt niet in de wet gemaakt, maar in onderstaande bespreking ook gehanteerd om verschillende sancties van elkaar te onderscheiden (en tegelijk om te laten zien dat dat onderscheid niet altijd even goed is te maken).

2 STRAFFEN

2.1 *Hoofdstraffen*

Naast de hoofdstraffen uit artikel 9 Sr (gevangenisstraf, hechtenis, taakstraf en geldboete), zijn er in het bijzonder strafrecht geen andere hoofdstraffen. Ook wordt in geen van de bijzondere wetten het opleggen van bepaalde hoofdstraffen uitgesloten. Zoals in het commune strafrecht, wordt in het bijzonder strafrecht in de strafbepalingen steeds aangegeven welke maximale vrijheidsstraf en/of vermogensstraf kan worden opgelegd. De andere hoofdstraf (de taakstraf) wordt niet altijd uitdrukkelijk genoemd.

2.2 *Gevangenisstraf en hechtenis*

Ook in de bijzondere wetten is het doorgaans zo dat op overtredingen hechtenis is gesteld en op misdrijven gevangenisstraf.⁷ De specifieke strafmaat is steeds in de bijzondere wet zelf opgenomen, met uitzondering van de wetten die onder de WED vallen: voor wat betreft de gevangenisstraf en de hechtenis volgt uit artikel 6 WED dat er slechts enkele specifieke maxima zijn, te weten zes maanden hechtenis voor minder ernstige overtredingen, een jaar hechtenis voor de ernstige overtredingen, twee jaar gevangenisstraf voor de minder ernstige misdrijven en zes jaar gevangenisstraf voor de ernstige misdrijven. Vermeldenswaard is nog artikel 6 lid 4 WED, dat een maximumstraf van acht jaar stelt op het plegen van enkele economische delicten met een terroristisch oogmerk of met het oogmerk een terroristisch misdrijf voor te bereiden of gemakkelijk te maken.

Een gerespecteerd advocaat op het gebied van het bijzonder strafrecht schijnt eens te hebben gezegd: 'Mijn cliënten dragen verticale strepen, geen horizontale', waarmee hij bedoelde dat het krijtstreppak toch zelden omgewisseld hoeft te worden voor een gevangenisoutfit. De aard van veel van de bijzondere delicten maakt dat de onvoorwaardelijke vrijheidsstraf een niet vaak voorkomende sanctie is. De verhoudingsgewijs milde maximale vrijheidsstraffen die op veel bijzondere delicten zijn gesteld, bevestigen dit beeld: het overgrote deel van de economische delicten wordt met straffen van maximaal twee jaar of minder bedreigd.

7. In de belastingwetgeving is het zelfs zo dat hechtenis of gevangenisstraf het onderscheidend criterium is voor de vraag of een strafbaar feit een misdrijf of een overtreding is; zie art. 72 AWR.

Desalniettemin signaleert Groenhuijsen dat ook in een aantal grote fraudezaken forse gevangenisstraffen zijn opgelegd, wat in zijn ogen niet per se alleen een ongewenste weerslag is van een steeds punitiever klimaat: ‘We hebben het nooit vreemd gevonden om ordinaire dieven te bestraffen en op te sluiten. Waarom zou dat anders liggen als de dief een maatpak draagt en op aanzienlijk grotere schaal per computer te werk gaat?’⁸ Ook de oriëntatiepunten voor de straftoemeting in fraudedelicten van het LOVS (Landelijk Overleg Vakinhoud Strafrecht) lijken vaker richting onvoorwaardelijke vrijheidsstraffen te gaan, hoewel deze oriëntatiepunten wel enigszins omstreden zijn (zie par. 4.1 hierna).

In 2017 legde de rechter in totaal 7141 jaar onvoorwaardelijke gevangenisstraf op. Daarvan was slechts 18 jaar (0,25%) voor economische delicten. Voor de valsheidsmisdrijven uit het Wetboek van Strafrecht werd 198 jaar (2,77 %) opgelegd.⁹ Verdere analyse van deze cijfers over de afgelopen tien jaar laat een licht stijgende trend zien als het gaat om de economische delicten, tegenover een licht dalende trend met betrekking tot de valsheidsdelicten.

2.3 Taakstraffen

Op grond van artikel 9 lid 2 jo. artikel 91 Sr is de taakstraf, ook indien niet nadrukkelijk genoemd, binnen de bijzondere strafwetten een mogelijke sanctie. Sinds 1 juli 2005 is in de WED de mogelijkheid opgenomen om taakstraffen op leggen.¹⁰ Voor die datum had de Hoge Raad al uitgemaakt dat ook zonder specifieke wettelijke bepaling de taakstraf voor economische delicten kon worden opgelegd,¹¹ waarmee de betrekkelijk geringe waarde van het zogenoemde gesloten sanctiestelsel van de WED andermaal werd benadrukt.¹² De taakstraf lijkt een regelmatig voorkomend fenomeen binnen het bijzonder strafrecht: zo moest destijds een aantal leden van de voormalige Ahold-top eraan geloven¹³ en wie ‘taakstraf directeur’ intypt in Google krijgt vanzelf een lijst recentere voorbeelden. Het soort verdachten dat via de bijzondere wetten met het strafrecht in aanraking komt, past nu eenmaal in de ‘doelgroep’ van de sanctie: niet zelden betreft het *first offenders*.¹⁴ Voor de vergelding is alleen een geldboete te mager, maar onvoorwaardelijke vrij-

8. Groenhuijsen 2010, p. 824-825.

9. Cijfers ontleend aan tabel 6.10 (tabellen bij hoofdstuk 6) bij de Criminaliteit en Rechtshandhaving 2017 rapportage van het CBS: www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2018/42/criminaliteit-en-rechtshandhaving-2017 (laatst geraadpleegd op 31 maart 2019).

10. *Stb.* 2005, 194.

11. HR 13 november 2001, ECLI:NL:HR:2001:AB3188, *NJ* 2002/261.

12. Zie ook hoofdstuk 6 (Gritter).

13. Bijvoorbeeld Hof Amsterdam 28 januari 2009, ECLI:NL:GHAMS:2009:BH1789, *NJ* 2010/443, m.nt. J.M. Reijntjes; tegen dit arrest is geen beroep in cassatie ingesteld.

14. Vergelijk bijvoorbeeld met verdachten van overtreding van de Wegenverkeerswet; ook zij krijgen vaak een taakstraf opgelegd.

heidsstraf te fors. De taakstraf, die alweer enige tijd een zelfstandige hoofdstraf is, vult de leemte tussen die twee andere hoofdstraffen mooi in.¹⁵

De rechter kan de taakstraf ambtshalve opleggen. De taakstraf kon tot 2012 bestaan uit een werkstraf en/of een leerstraf. Per 1 april 2012 is de leerstraf echter ondergebracht bij de bijzondere voorwaarden (art. 14c lid 2 onder 13° Sr) en kan hij dus niet meer als zelfstandige taakstraf worden opgelegd. De taakstraf kan bestaan uit het maximaal 240 uur verrichten van onbetaalde arbeid. De rechter dient in het vonnis ook vervangende hechtenis vast te stellen voor het geval de taakstraf niet naar behoren is verricht. Op grond van artikel 22d lid 3 Sr geldt als uitgangspunt dat elke twee uur taakstraf overeenkomt met één dag vervangende hechtenis, met een maximum van vier maanden.

2.4 *Geldboetes*

De geldboete is als vermogenssanctie naar haar aard een voor de hand liggende straf in het bijzonder strafrecht. Ze wordt dan ook veel opgelegd. Net als bij de andere straffen het geval is, is vergelding het hoofddoel, samen met generale en speciale preventie. Voor rechtspersonen is de geldboete uiteraard de enige relevante hoofdstraf.

Het stelsel van artikel 23 Sr is op de bijzondere wetten grotendeels onverkort van toepassing. Het verdient vermelding dat het in 2006 toegevoegde artikel 23 lid 9 Sr regelt dat de maxima van de boetecategorieën elke twee jaar worden gewijzigd.¹⁶ Per 1 januari 2018 gelden de volgende maxima:¹⁷

Eerste categorie: € 415

Tweede categorie: € 4.150

Derde categorie: € 8.300

Vierde categorie: € 20.750

Vijfde categorie: € 83.000

Zesde categorie: € 830.000

Aangezien deze hogere bedragen worden gezien als een voor de verdachte ongunstige verandering van wetgeving, dwingt artikel 1 Sr de rechter om steeds de maxima te gebruiken die golden ten tijde van het begaan van het feit.¹⁸

15. E.J. Hofstee, aant. 5 op art. 9 Sr, in: Noyon, Langemeijer & Rummelink (losbl.).

16. Wet herijking strafmaxima, *Stb.* 2006, 11.

17. Besluit van 14 november 2017 tot wijziging van de bedragen van de categorieën, bedoeld in art. 23, vierde lid, van het Wetboek van Strafrecht, *Stb.* 2017, 433. De volgende wijziging is dus per 1 januari 2020 te verwachten.

18. Zie de toelichting bij *Stb.* 2009, 484, p. 2.

Artikel 23 lid 7 maakt het mogelijk om aan rechtspersonen een boete van de naast hogere categorie op te leggen indien de voor een feit bepaalde categorie 'geen passende bestraffing toelaat'. Dat is een alleszins logische bepaling: het vermogen van een rechtspersoon zal al gauw een veelvoud zijn van het vermogen van een gemiddelde natuurlijke persoon, waardoor het te rechtvaardigen is dat een rechtspersoon een verhoudingsgewijs (veel) hogere boete zal moeten betalen. De eerste vraag die zich dan opdringt, is dan wat een 'passende bestraffing' is. Gezien de uitermate grote vrijheid van de strafrechter om de strafmaat vast te stellen, is een eenduidig antwoord op deze vraag moeilijk te geven, ook niet omdat de Hoge Raad er tot op heden geen blijk van heeft gegeven specifieke motivering te verwachten bij toepassing van artikel 23 lid 7 Sr.¹⁹ Een tweede vraag is of de naast hogere categorie dan wél passende bestraffing biedt. Minister Opstelten van Veiligheid en Justitie vond van niet en heeft aan artikel 23 lid 7 Sr de mogelijkheid toegevoegd om, indien een geldboete van de zesde categorie nog steeds geen passende bestraffing toelaat, een geldboete op te leggen tot ten hoogste tien procent van de jaaromzet van de rechtspersoon.²⁰ De invoering van dit zogenoemde flexibele boeteplafond wekt enerzijds geen verwondering: op het vlak van de bestuurlijke boetes²¹ zijn inmiddels véél hogere maxima mogelijk dan het Wetboek van Strafrecht toestond. Bovendien zal een grote multinational van een boete van de zesde categorie niet echt wakker liggen. Toch zijn er de nodige twijfels geuit bij de noodzaak van deze wetswijziging,²² terwijl de minister die kritiek eigenlijk nooit heeft weerlegd.²³ Er zijn vooralsnog geen aanwijzingen dat het flexibele boeteplafond veel wordt gebruikt.

Het flexibele boeteplafond bestaat in het bijzonder strafrecht al langer. In deze context wordt vaak ook wel over een 'afroomboete' gesproken. In artikel 69 AWR bijvoorbeeld: als het bedrag van de te weinig geheven belasting hoger is dan het maximum van de van toepassing zijnde categorie, kan ten hoogste een boete worden opgelegd die eenmaal het bedrag van de te weinig geheven belasting bedraagt: een 100% geldboete dus. Ten aanzien van de zogenoemde zwartsparenders kan zelfs een geldboete van 300% worden opgelegd (art. 69 lid 2 AWR, laatste volzin). Deze bepalingen zijn in die zin problematisch, dat het vaststellen van de uiteindelijke belastingsschuld niet de taak van de strafrechter is en dat deze dus feitelijk niet is aangewezen om vast te stellen hoeveel belasting er te weinig is geheven.²⁴ De Hoge Raad stelt als eis dat als de rechter in zijn strafmotivering rekening houdt met het belastingnadeel, dit nadeel moet blijken uit de stukken van het geding

19. Op grond van art. 358 lid 4 en 5 Sv dient toepassing van het artikel wel te worden vermeld in de uitspraak, op straffe van nietigheid.

20. Wet verruiming mogelijkheden bestrijding financieel-economische criminaliteit, *Stb.*2014, 445, inwtr. 1 april 2015.

21. Zeker die op het vlak van de mededinging.

22. Zie bijvoorbeeld Kooijmans & Borgers 2010; Groenhuijsen & Kooijmans 2013, p. 59-68; Borgers & Kooijmans 2013.

23. Borgers & Kooijmans 2013.

24. Zie hierover Nuyens & Feenstra.

en/of het verhandelde ter terechtzitting.²⁵ De rechter die in een fiscale strafzaak beoogt aansluiting te zoeken bij de hoogte van de bestuurlijke boete die voor hetzelfde feit van toepassing zou zijn, moet wel inzichtelijk maken hoe hij dit heeft berekend, anders wijst de Hoge Raad de zaak terug.²⁶

In artikel 6 lid 1, laatste volzin, WED is eveneens een afroomboete geregeld: als de waarde van de goederen waarmee of met betrekking tot welke het economisch delict is begaan, of die geheel of gedeeltelijk door het economisch delict zijn verkregen, hoger is dan een kwart van het geldboetemaximum, kan een geldboete van de naast hogere categorie worden opgelegd. Dit onverminderd artikel 23 lid 7 Sr, dat al toestaat dat rechtspersonen een boete van de naast hogere categorie opgelegd krijgen. Hierdoor is in de WED voor rechtspersonen dus een dubbele sprong mogelijk, bijvoorbeeld van de vierde naar de zesde boetecategorie.²⁷ Een vergelijkbare bepaling is artikel 12 van de Opiumwet.

De vraag is hoe deze afroomboete zich verhoudt tot de ontnemingsmaatregel, die ook tot doel heeft om onrechtmatig verkregen vermogen af te romen. Ten aanzien van de toepassing van artikel 12 Opiumwet bepaalde de Hoge Raad dat het de rechter vrij staat een afroomboete op te leggen als er nog een ontnemingsprocedure in het vooruitzicht is.²⁸ In een strafzaak waarin wegens handel met voorwetenschap, met toepassing van artikel 6 lid 1, laatste volzin, WED, al een boete van €50.000 was opgelegd, hoefde de ontnemingsrechter volgens advocaat-generaal Fokkens geen rekening te houden met deze afroomboete.²⁹ Aan die boete lag volgens hem namelijk meer dan enkel het afromen van wederrechtelijk verkregen voordeel ten grondslag: de rechter had ook de aard van het delict, de omvang van de gewraakte transactie en de mede daardoor bepaalde ernst van de feiten mee laten wegen. Het was dus geen afroomboete in de letterlijke zin van het woord. De Hoge Raad volgde de advocaat-generaal en verwierp het cassatieberoep met toepassing van artikel 81 Wet RO.

In 2010 casseerde de Hoge Raad wel omdat de hoogte van de geldboete onvoldoende was gemotiveerd. Het hof had namelijk enkel verwezen naar de omstandigheid dat ‘de officier van justitie niet in hoger beroep is gegaan tegen de afwijzing van de ontnemingsvordering in eerste aanleg (nu verdachte in de strafzaak is vrijgesproken)’ en naar ‘het te ontnemen bedrag’. Door hier te casseren wekt de Hoge Raad wellicht de suggestie dat hij advocaat-generaal Knigge volgt in zijn conclusie dat voordeelsontneming niet het uitsluitende of primaire doel van de afroomboete mag zijn.³⁰ Dit wil echter niet zeggen dat de ontnemingsprocedure en de afroomboete elkaar volledig uitsluiten. Recentere rechtspraak lijkt dit beeld te bevestigen: het oordeel dat de hoogte van de op te leggen boete ‘mede kan worden bepaald door de omvang van het uit die feiten verkregen voordeel, zodat die boete *mede* dient tot “afroming” van het door deze fei-

25. HR 24 januari 2012, ECLI:NL:HR:2012:BT8786, *NJB* 2012/422. Zie ook *DD* 2012/52.

26. HR 26 maart 2019, ECLI:NL:HR:2019:435, *NJ* 2019/151. Zie ook het commentaar van Valkenburg & Feenstra in *DD* 2019/38.

27. Zie meer uitgebreid hierover Gritter in hoofdstuk 6 van deze bundel.

28. HR 18 mei 1999, ECLI:NL:HR:1999:ZD1333, *NJ* 2000/105, m.nt. Sch.

29. Conclusie vóór HR 24 april 2007, *JOW* 2007/27.

30. HR 15 juni 2010, ECLI:NL:HR:2010:BM2428, *NJ* 2010/358.

ten verkregen voordeel' [mijn curs. – JL], getuigt volgens de Hoge Raad niet van een onjuiste rechtsopvatting.³¹ Ook in het fiscale strafrecht (waarin de ontnemingsmaatregel in beginsel niet mogelijk is, zie hieronder in par. 3.1) wordt deze benadering gevolgd. De rechter zal bijvoorbeeld moeten motiveren waarom in een fiscale fraudezaak een forse geldboete nog passend is als het ten onrechte verkregen voordeel door de Belastingdienst wordt teruggevorderd en daartoe executorial beslag is gelegd op het enige vermogensbestanddeel van de verdachte, waardoor deze de geldboete niet zal kunnen betalen.³² Nu, zoals hierna zal blijken, ook de bijkomende straf van de verbeurdverklaring nog een voordeelsontnemende werking kan hebben, blijven in de literatuur kritische stemmen opgaan om deze ongewenste samenloop van 'winstafroming' beter af te bakenen en een goede onderbouwing van afroomboetes te eisen, waarbij in ieder geval wordt verduidelijkt welk deel van de geldboete afromend is bedoeld. De waarborgen van de ontnemingsprocedure dreigen anders te worden omzeild.³³ Het voorgaande geeft de verdediging intussen munitie om strafmaatverweren rondom afroomboetes goed te onderbouwen, teneinde de rechter (op grond van art. 359 lid 2, tweede volzin, Sv) te verplichten gemotiveerd op dit verweer te reageren en duidelijk aan te geven welke strafdoelen hij met de afroomboete beoogt te verwezenlijken. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor verweren met betrekking tot de omvang van de verbeurdverklaring (zie par. 2.2.2 en par. 3.1 hieronder).

Bij uitblijven van betaling van de geldboete kan vervangende hechtenis worden opgelegd: maximaal één dag per € 25 (art. 24c Sr).

2.5 *Cumulatie van hoofdstraffen*

Hoewel de tekst van artikel 6 WED, in samenhang met artikel 5 WED, zou kunnen leiden tot de aanname dat de rechter in geval van berechting van economische delicten een van de hoofdstraffen moet kiezen (er staat immers dat de ene 'of' de andere hoofdstraf kan worden opgelegd), mag worden aangenomen dat de wetgever heeft beoogd ook hier artikel 9 Sr van toepassing te laten zijn. Hoofdstraffen kunnen dus in beginsel binnen het gehele bijzonder strafrecht onbeperkt cumuleren.³⁴

2.6 *Bijkomende straffen*

De bijkomende straffen zijn: (1) de ontzetting van bepaalde rechten, (2) de verbeurdverklaring en de (3) openbaarmaking van de rechterlijke uitspraak. Alle drie de sancties hebben relevantie voor het bijzonder strafrecht en zijn ook (deels)

31. HR 16 april 2019, ECLI:NL:HR:2019:594 (zie ook de conclusie van A-G Bleichrodt vóór dit arrest, ECLI:NL:PHR:2019:197). Zie ook A-G Hofstee in zijn conclusie vóór HR 10 mei 2016, ECLI:NL:HR:2016:822; ECLI:NL:PHR:2016:331.

32. HR 8 mei 2012, ECLI:NL:HR:2012:BW3684, *NBStraf* 2012/239.

33. Kooijmans & Borgers 2012; Verhage 2015; noot van Reijntjes bij HR 17 mei 2016, ECLI:NL:HR:2016:874, *NJ* 2016/283. De Zanger 2018a, p. 286 e.v.

34. Gritter 1995, p. 170-171.

geschikt om aan rechtspersonen op te leggen. Sommige bijkomende straffen zijn in de WED uitgebreider toepasbaar, terwijl in onder meer de WED en de Wegenverkeerswet nog in aanvullende bijkomende straffen wordt voorzien.

2.7 *Ontzetting van bepaalde rechten*

2.7.1 *Artikel 28 Sr e.v.*

De toepassing van deze bijkomende straf is doorgaans slechts mogelijk in de gevallen waarin de wet dat bepaalt; per strafbaar feit (of categorie strafbare feiten) wordt dit geregeld. Artikel 28 Sr voorziet in de mogelijkheid een persoon te ontzetten van het recht (1) (bepaalde) ambten te bekleden; (2) te dienen bij de gewapende macht; (3) gebruik te maken van het actief en passief kiesrecht; (4) op te treden als raadsman of gerechtelijk bewindvoerder; (5) bepaalde beroepen uit te oefenen. Zoals gezegd wordt per delict(sgroep) steeds bepaald van welke rechten een verdachte precies kan worden ontzet. In een aantal gevallen schrijft het Wetboek van Strafrecht ook nog voor dat van ontzetting pas sprake kan zijn in geval van recidive (bijvoorbeeld art. 273 lid 3 Sr).

In 2010 is het aantal strafbare feiten waarvoor ontzetting mogelijk is aanzienlijk uitgebreid,³⁵ waarbij voor het bijzonder strafrecht met name de verruiming van mogelijkheden tot ontzetting uit het beroep met betrekking tot bestuurders relevant is. In het kader van een 'geïntensiveerde en integrale aanpak van financieel-economische criminaliteit'³⁶ zijn de mogelijkheden tot het opleggen van een ontzetting uit het beroep aldus verruimd ten aanzien van overtreding van artikel 194 Sr (niet geven van inlichtingen bij faillissement) en de feiten strafbaar gesteld in titel XII van Boek II (valsheid met geschriften) en in titel XXVI van Boek II (benadeling van schuldeisers of rechthebbenden). Ook bij veroordeling op grond van artikel 69 AWR kan nu ontzetting uit het beroep worden opgelegd, wanneer de schuldige het feit in zijn beroep heeft begaan. Duidelijk is dat men hiermee mede beoogt de natuurlijke persoon die zich verschuilt achter de rechtspersoon nadrukkelijker te kunnen bestraffen, alsmede om duidelijk te maken dat de verantwoordelijkheid en maatschappelijke positie die bestuurders hebben niet te verenigen is met frauduleus handelen. Tegelijk benadrukt deze wetswijziging ook het preventieve karakter van deze bijkomende straf: door beroepsbeoefenaren weg te houden van het beroep waarin zij strafbare feiten hebben gepleegd, wordt mogelijke herhaling voorkomen en wordt de integriteit van de financieel-economische sector bewaakt.

Zoals reeds uit de zojuist besproken recente wetswijziging blijkt, is voor het bijzonder strafrecht voornamelijk de mogelijkheid om personen te ontzetten uit het recht hun beroep uit te oefenen relevant. Het ligt voor de hand om degene die mis-

35. Wet van 12 juni 2009 tot wijziging van o.a. het Wetboek van Strafrecht in verband met o.m. uitbreiding van de mogelijkheden tot ontzetting uit het beroep als bijkomende straf, *Stb.* 2009, 245 (inwtr. per 1 april 2010; *Stb.* 2010, 139).

36. *Kamerstukken II* 2007/08, 31386, 3, p. 16.

bruik maakt van het feit dat hij een bepaald beroep uitoefent, gedurende bepaalde tijd het recht dat beroep uit te oefenen te ontzeggen. Net als de geldboete (die in het financieel-economische strafrecht doorgaans de wederrechtelijke bevoordeling vergeldt), is hier een directe relatie zichtbaar tussen de verboden gedraging en de bestraffing.

De ontzetting van het recht een beroep uit te oefenen beperkt zich in de regel tot het beroep waarin de veroordeelde het misdrijf heeft begaan (met uitzondering van de WED, zie hieronder). Dit impliceert dat de rechter ook vaststelt dat de schuldige het strafbare feit 'in zijn beroep' heeft begaan. De Hoge Raad heeft bepaald dat niet vereist is dat tenlastegelegd en bewezen is dat het strafbare feit in de uitoefening van een beroep is begaan: het is voldoende dat daarvan ter terechtzitting is gebleken en dat de rechter het in zijn beslissing benoemt.³⁷

Het begrip 'beroep' is in de wet verder niet omlijnd. Aangenomen wordt dat het begrip ruim geïnterpreteerd mag worden, waarbij wel sprake moet zijn van het verrichten van activiteiten met enige samenhang en in een enigszins duurzaam verband. Het enkel schetsen van bouwtekeningen maakt iemand geen architect en iemand die eenmalig als executeur-testamentair van een familielid optreedt zal niet als notaris worden aangemerkt.³⁸

Bij de behandeling van de recente wetswijziging is gesteld dat het zijn van 'bestuurder' van een rechtspersoon ook als beroep kan worden gezien, waaronder een veelheid van (top)functies kan vallen (accountant, financieel adviseur, jurist, CEO, directeur, commissaris). In jurisprudentie kwam ik het voorbeeld tegen waarin iemand uit het recht werd ontzet om het beroep 'feitelijk leidinggeven aan een financiële onderneming' uit te oefenen.³⁹ Al met al zien we dus dat zowel wetgever als rechter een ruime interpretatie van het begrip 'beroep' voorstaat.

De ontzetting uit het beroep wordt als een zeer ingrijpende bijkomende straf gezien, aangezien het niet zelden zal betekenen dat iemand de mogelijkheid wordt ontzegd om zijn activiteiten ter broodwinning verder uit te oefenen (ook wel 'incapacitatie' genoemd⁴⁰). De bijkomende straf kan ook een zeker schandpaaleffect met zich brengen (vergelijk ook de hieronder nog te bespreken bijkomende straf van de openbaarmaking van het vonnis). De termijnen die in artikel 31 Sr worden gesteld (ten minste twee jaar en maximaal vijf jaar, in het voorkomende geval nog bovenop de duur van de reeds uitgezeten vrijheidsstraf) dragen bij aan het ingrijpende effect. Zo zal iemand die gedurende vijf jaar geen bestuurder mag zijn van een financiële onderneming doorgaans zijn loopbaan op dat terrein effectief beëindigd zien.

37. HR 22 januari 2019, ECLI:NL:HR:2019:87, NJ 2019/123, r.o. 2.8.

38. *Kamerstukken II* 2007/08, 31386, 3, p. 14.

39. Hof 's-Gravenhage 6 maart 2009, ECLI:NL:GHSGR:2009:BH5004, NJFS 2009/89.

40. Zie Malsch e.a. 2011, p. 89; Geertsma & Slaghekke 2015, p. 3000.

2.7.2 *Artikel 7 aanhef en onder a WED*

In de WED is de bijkomende straf van de ontzetting in artikel 7 aanhef en onder a geregeld. Er is een aantal verschillen ten opzichte van het Wetboek van Strafrecht. De oplegging van de bijkomende straf is ten aanzien van alle economische delicten mogelijk (een ruim toepassingsbereik derhalve). Daarnaast eist de WED niet dat het economische delict in de uitoefening van een beroep wordt gepleegd en wordt de rechter (dus) ook niet beperkt in het aanwijzen van het beroep waarvan hij de schuldige wil ontzetten.⁴¹ Verder is de tijds marge waarbinnen de rechter de straf kan opleggen groter: de termijn van ontzetting kan tussen zes maanden en zes jaren bestrijken. Ten slotte lijkt artikel 7 WED te suggereren dat deze bijkomende straf niet zelfstandig kan worden opgelegd (enkel in combinatie met een vrijheidsstraf of geldboete). In aansluiting op wat hiervoor in paragrafen 15.2.1.2 en 15.2.1.4 is opgemerkt ben ik van mening dat ook hier moet worden aangenomen dat het opleggen van enkel een bijkomende straf in navolging van het Wetboek van Strafrecht mogelijk is (art. 9 lid 5 Sr).

2.8 *De toepassing van de ontzetting en andere vormen van het 'beroepsverbod'*

Onderzoek in 2010 wees uit dat deze bijkomende straf niet veel werd opgelegd. Hoewel in voorkomende gevallen fraudezaken en delicten uit de WED nog redelijk vertegenwoordigd waren, speelde de sanctie op het terrein van het bijzonder strafrecht geen grote rol.⁴² Of de wetswijziging (en de aansporing van de minister van Justitie om de bijkomende straf vaker op te leggen⁴³) hierin iets heeft veranderd is nog niet onderzocht. Een snelle zoekslag in de databank van www.rechtspraak.nl leert dat de ontzetting uit het beroep met enige regelmaat voorkomt, zeker ook bij fraudedelicten.

Er zijn echter ook andere, niet zelden effectievere, wijzen om personen bij bepaalde beroepen weg te houden. Ik behandel kort de meest voorkomende. Als eerste kan de rechter een voorwaardelijke veroordeling uitspreken en als bijzondere voorwaarde stellen dat de schuldige zich gedurende de proeftijd onthoudt van het uitoefenen van een bepaald beroep (art. 14c lid 2 onder 14° Sr). De Hoge Raad heeft uitgemaakt dat zo een voorwaardelijke veroordeling toelaatbaar is zolang het opleggen van de bijkomende straf wettelijk mogelijk is of anderszins de wettelijke regeling van die straf niet op onaanvaardbare wijze wordt doorkruist (bijvoorbeeld door een langere proeftijd te stellen dan de wettelijk toelaatbare duur van de ontzetting).⁴⁴ Zie ook paragraaf 2.3 hieronder.

41. Dit neemt evenwel niet weg dat mijns inziens moet worden aangenomen dat (a) er een zekere relatie moet zijn tussen het beroep van de schuldige en het door hem/haar begane strafbare feit en/of (b) een zekere relatie tussen het beroep waarvan de rechter de schuldige ontzet en het begane strafbare feit.

42. Malsch e.a. 2009, p. 40. Zie ook Malsch e.a. 2011.

43. *Kamerstukken II* 2009/10, 32123 VI, 122.

44. HR 22 januari 2019, ECLI:NL:HR:2019:87, *NJ* 2019/123, m.nt. P. Mevis.

Ten tweede is de afgelopen jaren de Verklaring omtrent gedrag (VOG) steeds belangrijker geworden.⁴⁵ De wet stelt in Nederland eigenlijk nauwelijks een grens aan de beroepen waarvoor een werkgever van de toekomstig werknemer mag verwachten een VOG over te leggen. De wetgeving en het beleid rondom de VOG zijn nogal ingewikkeld.⁴⁶ Zeer kort samengevat komt het erop neer dat een strafrechtelijke veroordeling in veel gevallen als 'justitieel gegeven' zal worden geregistreerd in het Justitieel Documentatie Systeem (JDS). Hetzelfde geldt overigens voor transacties, strafbeschikkingen en (voorwaardelijke) sepo's. Het JDS, in de volksmond vaak strafblad genoemd, wordt door het Centraal Orgaan Verklaring Omtrent het Gedrag (COVOG) geraadpleegd in het geval een persoon een VOG aanvraagt. Afhankelijk van de aard van het strafbare feit waarop het justitiële gegeven betrekking heeft, gezien in samenhang met het beroep waarvoor de VOG wordt aangevraagd, zal de betrokkene wel of geen VOG krijgen. Een strafrechtelijke veroordeling zal in de regel dus een effectief middel zijn om te voorkomen dat iemand in de toekomst een nieuwe baan krijgt die zich niet verdraagt met reeds gepleegde strafbare feiten.

Het COVOG maakt gebruik van screeningsprofielen,⁴⁷ waaruit bijvoorbeeld volgt dat iemand die een VOG aanvraagt voor financiële dienstverlening geen antecedenten kan hebben op het gebied van afpersing, (afdreiging) chantage, vervalsing, fraude, diefstal, verduistering, omkoping of witwassen. Zelfs gewelds- en zedenmisdrijven kunnen een contra-indicatie voor een VOG zijn als het werk ook bestaat uit het brengen van huisbezoeken.

Steeds meer wetgeving, zoals de Wft, bevat inmiddels nog aanvullende eisen die kunnen worden gesteld aan personen die bepaalde functies willen uitoefenen: zie bijvoorbeeld artikel 3:9, 4:10 en 4:29 Wft in samenhang met het Besluit gedragstoezicht financiële ondernemingen (hoofdstuk 3) en artikel 5 e.v. van het Besluit prudentiële regels Wft. Hieruit volgt dat niet alleen strafrechtelijke antecedenten, maar ook andere gegevens een rol spelen bij de beoordeling of van een persoon 'de betrouwbaarheid buiten twijfel staat'.⁴⁸ De toezichthouder kan op basis van deze regels van instellingen verlangen dat zij bepaalde personen niet in dienst nemen, of in ieder geval bepaalde taken niet door hen laten uitoefenen.⁴⁹

Ten vierde is op een toenemend aantal beroepsgroepen tuchtrecht van toepassing (o.a. beroepen in de gezondheidszorg, advocaten, notarissen, accountants),

45. Boone & Kurtovic 2016.

46. Zie o.a. Meijer 2015.

47. Te raadplegen via www.justis.nl/producten/vog/vog-aanvragen/naar-welke-gegevens-wordt-gekeken/screeningsprofielen.aspx (laatst geraadpleegd op 30 maart 2019).

48. Zie uitgebreider De Jong, in: *T&C Verzekeringsrecht*, art. 3:9 Wft, aant. 1-4 en Van Ardenne-Dick, in: *T&C Verzekeringsrecht*, art. 4:10 Wft, aant. 1-5.

49. Uitgebreid hierover: Palm-Steyerberg 2017 en Palm-Steyerberg 2018.

hetgeen ook kan leiden tot maatregelen die overeenkomen met de ontzetting uit het beroep.⁵⁰

Er zijn dus verschillende wijzen waarop de zogenoemde incapacitatie bewerkstelligd kan worden. Hoewel van samenloop in de zin van *ne bis in idem* of *una via* niet snel sprake zal zijn (zie uitgebreider over deze begrippen Crijns in hoofdstuk 17 van deze bundel), is het natuurlijk wel belangrijk dat de rechter, de tuchtrechter en andere relevante instanties kennisnemen van elkaars beslissingen en geen sancties en maatregelen stapelen met onevenredige consequenties als gevolg.⁵¹

Het in strijd met de ontzetting toch uitoefenen van het beroep is een strafbaar feit op grond van artikel 195 Sr, resp. artikel 33 WED. Uit het hiervoor al vermelde onderzoek blijkt echter dat op de naleving van de bijkomende straf niet tot nauwelijks wordt toegezien. De rechter kan bij toepassing van de bijkomende straf ook reclasseringstoezicht opleggen (art. 28 lid 4 Sr⁵²), maar dit lijkt in de praktijk zelden te gebeuren.

2.9 Verbeurdverklaring

Verbeurdverklaring (art. 33 Sr e.v.) is in essentie een vermogenssanctie en als zodanig relevant voor het bijzonder strafrecht. De verbeurdverklaring heeft als bijkomende straf lang niet altijd een sterk bestraffend effect; ze kan ook een reparatoir of preventief karakter hebben. Er is daardoor soms een zekere overeenkomst met de maatregel van onttrekking aan het verkeer: niet zelden zal een voorwerp zowel voor verbeurdverklaring als voor onttrekking aan het verkeer in aanmerking komen. De verbeurdverklaring kan, als straf, echter alleen maar worden opgelegd indien de verdachte daadwerkelijk schuldig wordt bevonden aan een bewezenverklaard strafbaar feit, terwijl de onttrekking ook in andere gevallen kan worden opgelegd. Ook is er een overeenkomst met de ontnemingsmaatregel: gelden die verbeurd worden verklaard kunnen soms net zo goed met toepassing van artikel 36e Sr ontnomen worden.

De verbeurdverklaring vindt vaak plaats ten aanzien van in beslag genomen voorwerpen. Er is regelmatig discussie over de vraag of voorwerpen wel of niet aan de veroordeelde toebehoren en/of derden aanspraak kunnen maken op de voorwerpen. Deze discussie kan uiteraard ook al spelen in de beslagfase. Dit alles maakt het onderwerp van deze bijkomende straf nogal complex. In deze bijdrage zal ik mij beperken tot de hoofdlijnen.⁵³

50. Arnouts, Mooibroek & Geertsma 2016.

51. Geertsma & Slaghekke 2015.

52. Art. 32 Sr (oud).

53. Zie bijvoorbeeld Boezelman & Coenen 2017 of P.C. Vegter, Vermogenssancties, in: *Handboek Strafzaken*, 55.2 voor een uitgebreide uiteenzetting.

De regeling van artikel 33a Sr valt uiteen in een groot aantal onderdelen. Voor het overzicht citeer ik hieronder de volledige wettekst:

1. Vatbaar voor verbeurdverklaring zijn:
 - a. voorwerpen die aan de veroordeelde toebehoren of die hij geheel of ten dele ten eigen bate kan aanwenden en die geheel of grotendeels door middel van of uit de baten van het strafbare feit zijn verkregen;
 - b. voorwerpen met betrekking tot welke het feit is begaan;
 - c. voorwerpen met behulp van welke het feit is begaan of voorbereid;
 - d. voorwerpen met behulp van welke de opsporing van het misdrijf is belemmerd;
 - e. voorwerpen die tot het begaan van het misdrijf zijn vervaardigd of bestemd;
 - f. zakelijke rechten op of persoonlijke rechten ten aanzien van de onder a tot en met e bedoelde voorwerpen.
2. Voorwerpen als bedoeld in het eerste lid onder a tot en met e die niet aan de veroordeelde toebehoren kunnen alleen verbeurd worden verklaard indien:
 - a. degene aan wie zij toebehoren bekend was met hun verkrijging door middel van het strafbare feit of met het gebruik of de bestemming in verband daarmee, dan wel die verkrijging, dat gebruik of die bestemming redelijkerwijs had kunnen vermoeden, of
 - b. niet is kunnen worden vastgesteld aan wie zij toebehoren.
3. Rechten als bedoeld in het eerste lid, onder f, die niet aan de veroordeelde toebehoren kunnen alleen verbeurd worden verklaard indien degene aan wie zij toebehoren bekend was met de verkrijging van de voorwerpen waarop of ten aanzien waarvan deze rechten bestaan, door middel van het strafbare feit of met het gebruik of de bestemming in verband daarmee, danwel die verkrijging, dat gebruik of die bestemming redelijkerwijs had kunnen vermoeden.
4. Onder voorwerpen worden verstaan alle zaken en alle vermogensrechten.'

De WED voorziet in artikel 7 WED nog in een verruiming: ook voorwerpen die toebehoren aan de onderneming van de veroordeelde waarin het economische delict is begaan, zijn vatbaar voor verbeurdverklaring, mits zij voor het overige voldoen aan de eisen die artikel 33a Sr stelt.

Uit de wettekst volgt als eerste dat van belang wordt geacht dat de voorwerpen aan de veroordeelde toebehoren.⁵⁴ Alleen in de gevallen genoemd in het tweede lid kunnen voorwerpen die aan anderen toebehoren, worden verbeurdverklaard.

Een tweede belangrijk aspect is dat er een onmiddellijke relatie moet zijn tot het strafbare feit of de opsporing. Voorwerpen die voortkomen uit de baten van het strafbare feit (ook wel: vervolgprijfijt, zoals geld dat is verdiend met het verkopen

54. 'Toebehoren' wil niet zeggen dat de veroordeelde eigenaar moet zijn, hij moet wel een met eigendom vergelijkbare zeggenschap hebben over de voorwerpen; J.W. Fokkens, aant. 1 op art. 33a Sr, in: Noyon, Langemeijer & Rammelink (losbl.); zie ook HR 28 september 1999, NJ 1999/803.

van gestolen goederen) konden lange tijd niet verbeurdverklaard worden. De reden hiervoor was dat de ontnemingsmaatregel voorziet in de mogelijkheid om indirecte baten (wederrechtelijk verkregen voordeel) aan de veroordeelde te ontnemen. Deze beperking is in 2011 echter opgeheven (zie nader hieronder).

Een derde aspect is dat de verbeurdverklaring enkel kan worden uitgesproken bij veroordeling van een strafbaar feit. Derhalve kan bij ontslag van rechtsvervolgging geen verbeurdverklaring worden opgelegd.⁵⁵ Ten aanzien van daarvoor vatbare voorwerpen kan de onttrekking aan het verkeer nog uitkomst bieden (art. 36b Sr).

Onder voorwerpen moet worden verstaan: alle zaken en vermogensrechten (art. 33a lid 4 Sr).⁵⁶

Enkele relevante voorbeelden van de in artikel 33a lid 1 Sr genoemde gevallen:⁵⁷

Ad a (het 'product' van het strafbare feit): vervalste bankbiljetten; illegaal gestookte jenever. Ook 'vermengde' voorwerpen⁵⁸ zijn vatbaar: geld dat is verkregen door cocaïnehandel, geld dat verdiend is door deelname aan een criminele organisatie met als oogmerk het begaan van fiscale delicten en valsheid in geschrift (btw-carroussel; NB: zelfs als het geld is gestort op de derdenrekening van een advocatenkantoor is het vatbaar voor verbeurdverklaring).⁵⁹ Bitcoins die zijn 'gemined' met computerapparatuur die werd gevoed met gestolen elektriciteit (dergelijke computers gebruiken heel veel stroom) zijn, als vervolgprijft van de diefstal van die elektriciteit, vatbaar voor verbeurdverklaring.⁶⁰ Mij is ter zake geen voorbeeld uit de jurisprudentie bekend, maar in dit verband is ook te verdedigen dat de winst die is opgestreken door bijvoorbeeld overtreding van het verbod op handel met voorwetenschap als product van het strafbare feit verbeurdverklaard kan worden. Daarnaast zouden ook eventueel de aldus verkregen financiële instrumenten kunnen worden verbeurdverklaard.

In het kader van de verschillende strafbaarstellingen van witwassen biedt de verbeurdverklaring vrij grote mogelijkheden. Zeker toen de Hoge Raad de reikwijdte van de strafbaarstelling van witwassen nog niet (enigszins) had ingeperkt,⁶¹ kon verdedigd worden dat in feite iedereen die een strafbaar feit pleegde in voorkomende gevallen veroordeeld kon worden voor het witwassen van de opbrengst ervan (de fietsendief is witwasser van de fiets; indien hij de fiets verkoopt, is hij witwasser van de opbrengst van de verkoop). Ten aanzien van de veroordeling wegens witwassen, kan dan de opbrengst van de verkoop als product van het witwassen ver-

55. HR 2 maart 2010, *NBStraf* 2010/125.

56. Derhalve: goederen in de zin van art. 3:1 BW, waaronder dus ook rechten aan toonder of order, aandelen en effecten op naam; zie P.C. Vegter, Vermogenssancties, in: *Handboek Strafzaken*, 55.2.3.

57. Deels ontleend aan Schuyt, in: *T&C Strafrecht*, art. 33a Sr, aant. 3 en P.C. Vegter, Vermogenssancties, in: *Handboek Strafzaken*, 55.2.

58. Voorwerpen die voornamelijk door het strafbare feit zijn verkregen, maar deels ook nog een legale herkomst kunnen hebben.

59. HR 10 juni 2008, ECLI:NL:HR:2008:BC9196, *NJ* 2008/347.

60. Hof Den Haag 24 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2821, *NJFS* 2019/66.

61. Zie hierover nader Pluimer en De Zanger in hoofdstuk 5.

beurd worden verklaard.⁶² Als gezegd heeft de Hoge Raad dit effect enigszins gedempt, maar daar staat tegenover dat inmiddels wetgeving is ingevoerd die het ‘eenvoudig witwassen’ strafbaar heeft gesteld (art. 420bis.1 en 420 quater.1 Sr), waardoor de verbeurdverklaring als bijkomende straf toch weer in veel gevallen in beeld kan komen.⁶³

Ad b (de *corpora delicti*): gesmokkelde waren; in brand gestoken schip (om verzekeringspenningen te innen). Ook hier kan aan drugshandel gerelateerd geld worden verbeurdverklaard (als wordt vastgesteld dat het ‘bedrijfskapitaal’ betreft).⁶⁴ De algemene indruk is dat de vereiste relatie hier ruim geïnterpreteerd mag worden. Zo vond de Hoge Raad het geen probleem dat bij het overschrijden van een toegestaan quotum met betrekking tot aanwezige benzine, alle benzine werd verbeurdverklaard (niet alleen het surplus; ook de benzine die binnen het quotum viel).⁶⁵ Omdat de verbeurdverklaring op grond van artikel 33a lid 1 onder b Sr ziet op voorwerpen ‘met betrekking tot welke het feit is begaan’, kan hiermee ook vermogen worden aangetaast dat de verdachte heeft witgewassen voor iemand anders. Hier wordt een voordeel zichtbaar van de verbeurdverklaring boven de ontnemingsmaatregel. De verbeurdverklaring biedt meer mogelijkheden om na een witwasveroordeling vermogen ‘af te pakken’. Dergelijk vermogen is namelijk niet automatisch het wederrechtelijk verkregen voordeel van die verdachte, zodat de ontnemingsmaatregel daar niet altijd op kan zien.⁶⁶

Ad c (de *instrumenta delicti*): de apparatuur waarmee vals geld is gedrukt, de inventaris van de illegale stokerij, het gebruikte wapen enzovoort. Ook hier wordt weer het bedrijfskapitaal van de drugshandelaar genoemd.⁶⁷ Tevens is in een recentere uitspraak zogenoemd ‘grensgeld’, dat aan slachtoffers van mensensmokkel ter beschikking wordt gesteld (zodat zij bij de douane kunnen aantonen over enige financiële middelen te beschikken), aangemerkt als een te verbeurdverklaren voorwerp.⁶⁸ Interessant hierbij is dat niet het hele verbeurdverklaarde bedrag uiteindelijk als grensgeld was gebruikt.

Voor het opleggen van de verbeurdverklaring gelden weinig specifieke voorschriften. De vatbaarheid voor verbeurdverklaring van in beslag genomen voorwerpen hoeft niet te blijken uit de inhoud van gebezigde bewijsmiddelen. Wel stelt de Hoge Raad de eis dat het oordeel omtrent de vatbaarheid voor verbeurdverklaring berust op gegevens die uit het onderzoek ter terechtzitting zijn gebleken. Hetzelfde geldt voor het oordeel omtrent de vraag of bepaalde

62. Borgers & Kooijmans 2010a, p. 232.

63. Hooydonk 2017.

64. HR 8 oktober 1996, NJ 1997/92. A-G Knigge vraagt zich met betrekking tot deze jurisprudentie af of die heden ten dage nog wel houdbaar is; conclusie voor HR 20 november 2007, ECLI:NL:HR:2007:BB6361, NJ 2007/630.

65. HR 10 juni 1975, NJ 1975/489.

66. Zie HR 19 februari 2013, NJ 2013/293, m.nt. Reijntjes en daarover De Zanger 2018a, p. 133 e.v.

67. HR 23 december 1980, NJ 1981/208, hoewel A-G Knigge zich wederom afvraagt of de Hoge Raad een dergelijke ruime uitleg nog wel voor zijn rekening zou willen nemen; conclusie voor HR 15 december 2009, ECLI:NL:HR:2009:BK2136, NBStraf 2010/12.

68. HR 6 februari 2007, ECLI:NL:HR:2007:AZ4668, NBStraf 2007/88, NJ 2007/109.

voorwerpen aan de veroordeelde toebehoren.⁶⁹ Op grond van artikel 33 lid 2 Sr is het draagkrachtbeginsel van toepassing. Voorts kan de rechter de compensatieregeling van artikel 33c Sr toepassen, maar dit hoeft niet. Deze regeling houdt onder meer in dat bij een eventuele hogere opbrengst van het verbeurdverklaarde dan de door de rechter vastgestelde waarde, het verschil aan de veroordeelde wordt terugbetaald. Tevens kan op basis van deze bepaling een vergoeding worden toegekend aan de veroordeelde die door de verbeurdverklaring onevenredig wordt getroffen. De rechter dient dan wel te bepalen welke waarde de verbeurdverklaarde voorwerpen vertegenwoordigen.⁷⁰ Ofschoon de regeling de strafrechter in feite alle ruimte laat om naar eigen goeddunken te beslissen, geldt hier uiteindelijk het zogenoemde verbazingscriterium: de verbeurdverklaring, zonder toepassing van artikel 33c lid 2 Sr, van een auto ter waarde van € 10.000 wegens het (voor de zoveelste keer) overtreden van artikel 20 RVV (te hard rijden; maximaal twee maanden hechtenis of geldboete van de tweede categorie) behoeft volgens de Hoge Raad nadere motivering.⁷¹

Belanghebbenden, niet zijnde de verdachte/veroordeelde, kunnen zich beklagen over de oplegging van verbeurdverklaring van hun toekomstige voorwerpen (art. 552b Sv).

Uit het voorgaande wordt duidelijk dat naast stoffelijke voorwerpen ook geldbedragen op allerlei manieren in verband gebracht kunnen worden met het strafbare feit en als zodanig verbeurd kunnen worden verklaard. In 2011 is bovendien de mogelijkheid tot verbeurdverklaring uitgebreid: sindsdien zijn ook voorwerpen uit de baten van het misdrijf vatbaar voor verbeurdverklaring,⁷² terwijl bij de invoering van de ontnemingsmaatregel juist nadrukkelijk was besloten de voorwerpen uit baten van het misdrijf verkregen niet langer voor verbeurdverklaring vatbaar te laten zijn. De reden hiervoor was de mogelijke overlap met de ontnemingsmaatregel.⁷³ Uit de behandeling van de recente wetswijziging blijkt dat men de geldboete (afroombuete), de verbeurdverklaring en de ontnemingsmaatregel als elkaars verlengstuk ziet en dat zowel de minister als een meerderheid van de Tweede Kamer vooral is geïnteresseerd in de mate van succes die het inzetten van (een combinatie van) deze sancties met zich meebrengt.⁷⁴ Het is derhalve te verwachten dat, zeker ook in de fraudesfeer, de verbeurdverklaring nadrukkelijker tot het sanctiearsenaal zal gaan behoren, waarbij uiteraard bedenkingen zijn aan te voeren tegen het inzetten van de verbeurdverklaring (toch een straf en geen maatregel) naast de ontnemingsprocedure. Deze aparte procedure wordt zo immers omzeild.⁷⁵

69. HR 6 februari 2007, ECLI:NL:2007:HR:AZ4668, *NBStraf* 2007/88, *NJ* 2007/109.

70. Zie voor een voorbeeld Rb. Leeuwarden 27 juli 1999, ECLI:NL:RBLEE:1999:AA3921. Zie anderszits Rb. Rotterdam 1 december 2009, ECLI:NL:RBROT:2009:BK6049.

71. HR 15 november 2005, ECLI:NL:HR:2005:AU3470, *NBStraf* 2005/479.

72. *Stb.* 2011, 171, *Kamerstukken II* 2009/10, 32194. Zie hierover Borgers & Kooijmans 2010a.

73. *Kamerstukken II* 1991/92, 21504, 3, p. 18.

74. Zie bijvoorbeeld *Kamerstukken II* 2009/10, 32194, 10 (motie is aangenomen) en *Handelingen II* 2009/10, 77, p. 6582-6583.

75. Boezelman & Coenen 2017.

De Hoge Raad heeft inmiddels bepaald dat de kennelijke bedoeling van de wetgever om voordeelsontneming mede te bewerkstelligen door voorwerpen verbeurd te verklaren, wel met zich brengt dat de waarde van verbeurdverklarde voorwerpen (die door middel van of uit de baten van het strafbare feit zijn verkregen) in mindering moet worden gebracht op de in het kader van de ontnemingsmaatregel op te leggen betalingsverplichting.⁷⁶ Reijntjes toont zich in zijn noot bij het arrest van 25 september 2018 kritisch over het gebruik van de verbeurdverklaring voor het ‘afpakken’:

‘Een van de doelen van de ontnemingswetgeving was immers om afroomboetes tegen te gaan, omdat die aan het zicht onttrekken in hoeverre zij straf zijn (dus een echte boete) en in hoeverre maatregel (dus enkel profijtontneming). Door uit te wijken naar verbeurdverklaring wordt deze problematiek in volle omvang weer binnengehaald; [...] bij verbeurdverklaring [hoeft] de waarde van het verbeurde – naar de letter van de wet – niet eens [...] te worden vastgesteld.’

2.10 *Openbaarmaking van de rechterlijke uitspraak*

De openbaarmaking van de rechterlijke uitspraak (art. 36 Sr) is een sanctie die niet vaak wordt opgelegd. Het feit dat de sanctie ook in de WED voorkomt, dat de openbaarmaking van strafrechtelijke buitengerechtelijke afdoening een thema is én dat ook bij de bestuurlijke boete de openbaarmaking van het boetebesluit nadrukkelijk aandacht krijgt, wil echter wel zeggen dat binnen het bijzonder strafrecht de openbaarmaking aandacht verdient.

Het is juist in geval van goeddeels voor het publiek onzichtbare overtredingen, dat openbaarmaking van de rechterlijke uitspraak een toegevoegde waarde kan hebben. Notoire oplichters of malafide bedrijven kunnen door middel van de openbaarmaking van de uitspraak aan de schandpaal worden genageld, zodat het publiek weet dat het de (rechts)persoon in kwestie moet mijden. Het is in dit verband wellicht niet toevallig dat de bijkomende straf nogal eens wordt geëist in combinatie met de ontzetting uit het beroep van een persoon.⁷⁷

Het komt echter ook nog wel eens voor dat de strafrechter van oordeel is dat het strafrechtelijke onderzoek als zodanig al dusdanig veel nadelige publiciteit heeft opgeleverd, dat openbaarmaking van de uitspraak eigenlijk geen toege-

76. HR 17 mei 2016, ECLI:NL:HR:2016:874, NJ 2016/283, m.nt. J. Reijntjes; HR 25 september 2018, ECLI:NL:HR:2018:1768, NJ 2018/417, m.nt. J. Reijntjes.

77. Rb. Maastricht 28 juni 2010, ECLI:NL:RBMAA:2010:BN0950, waarin de rechtbank uiteindelijk géén openbaarmaking oplegt, juist omdat al ontzetting is opgelegd. In Rb. Rotterdam 30 november 2018, ECLI:NL:RBROT:2018:9889, JONDR 2019/59, kiest de rechter er juist voor om, naast ontzetting van het beroep van bestuurder van een rechtspersoon, openbaarmaking van het vonnis door toezending aan de Kamer van Koophandel op te leggen, teneinde de naleving van de ontzetting te verzekeren.

voegde waarde meer heeft.⁷⁸ In dat opzicht is de straf ook wel enigszins ouderwets: internet en sociale media hebben mijns inziens een belangrijk deel van de toegevoegde waarde weggenomen. Hoewel de op het internet gepubliceerde uitspraken doorgaans geanonimiseerd zijn, is, door de wisselwerking met overige media, de anonimiteit van de verdachte doorgaans allang geen gegeven meer, waardoor voor het publiek toch wel duidelijk is dat een bepaald(e) (rechts)persoon door de rechter is veroordeeld wegens een strafbaar feit.

Net als voor de ontzetting geldt dat deze bijkomende straf alleen in gevallen bij de wet bepaald kan worden opgelegd; de WED laat wederom oplegging ter zake van alle economische delicten toe.

De rechter bepaalt de wijze van de openbaarmaking (bijvoorbeeld: publicatie in een vaktijdschrift of landelijk dagblad). Uit artikel 36 jo. 35 Sr volgt dat de kosten voor de openbaarmaking voor rekening van de veroordeelde komen. De rechter dient deze kosten wel op een bepaald bedrag te begroten, hetgeen lijkt te impliceren dat eventuele meerkosten niet voor rekening van de veroordeelde komen. De rechter dient zich op grond van artikel 36 lid 3 Sr tevens uit te spreken over vervangende hechtenis bij het achterwege blijven van betaling inzake de openbaarmaking door de veroordeelde.

2.11 *Aanvullingen in bijzondere wetten*

In enkele bijzondere wetten zijn nog andere bijkomende straffen opgenomen. Het veruit bekendste voorbeeld is ongetwijfeld de ontzegging van de rijbevoegdheid bij veroordeling wegens bepaalde strafbare feiten uit de Wegenverkeerswet (art. 179 e.v. WWV). Deze straf blijft hier verder onbesproken.

Ook in de WED is een aantal bijzondere bijkomende straffen opgenomen, te weten: (1) de gehele of gedeeltelijke ontzetting van bepaalde rechten of gehele of gedeeltelijke ontzegging van bepaalde rechten; (2) de gehele of gedeeltelijke stillegging van de onderneming. Deze straffen zijn in hoofdstuk 6 door Gritter nader besproken.

2.12 *Voorwaardelijke straffen*

De modaliteit van de voorwaardelijke straf (art. 14a Sr e.v.) is ook voor het bijzonder strafrecht belangrijk. Het is immers een uitstekende methode om te proberen toekomstige overtredingen te voorkomen (gedragsbeïnvloeding). Ook een louter voorwaardelijke straf zal voor *first offenders* vaak een afdoende waarschuwend en bestraffend effect hebben. Ik wijs hier nog op artikel 14a lid 3 Sr, waarin wordt bepaald dat ook bijkomende straffen voorwaardelijk kunnen worden opge-

78. Zie bijvoorbeeld Rb. Arnhem 16 maart 2000, ECLI:NL:RBARN:2000:AA5146, Rb. Rotterdam 16 juni 2000, ECLI:NL:RBROT:2000:AA6189 of Rb. Roermond 18 december 2009, ECLI:NL:RBROE:2009:BK7040.

legd. Sinds 1 april 2012 is het aantal voorwaarden dat in artikel 14c lid 2 Sr wordt genoemd fors uitgebreid,⁷⁹ waarmee overigens vooral invulling werd gegeven aan de reeds bestaande praktijk, waarin de ‘andere bijzondere voorwaarden, het gedrag van de veroordeelde betreffende’ (het oude art. 14c lid 2, aanhef en onder 5° Sr) als grondslag voor een breed palet aan voorwaarden werd gebruikt.

Het bijzonder strafrecht voorziet niet in aanvullende bepalingen ten opzichte van hetgeen in artikel 14a e.v. Sr is geregeld. Er is niets specifiek geregeld met betrekking tot de voorwaardelijke veroordeling van rechtspersonen. Veel voorwaarden zijn naar hun aard niet geschikt om aan rechtspersonen op te leggen en zullen in het bijzonder strafrecht ook bij natuurlijke personen niet snel in beeld komen.⁸⁰ Maar er zijn ook voorwaarden die juist wel van toepassing zouden kunnen zijn. Primair geldt dat natuurlijk voor de algemene voorwaarde (geen strafbare feiten plegen binnen de proeftijd, art. 14c lid 1 Sr). Van de bijzondere voorwaarden denk ik dan aan het vergoeden of herstellen van de schade (art. 14c lid 2 aanhef en onder 1° en onder 2°) of het storten van een waarborgsom (onder 3°). De restcategorie ‘andere voorwaarden, het gedrag van de veroordeelde betreffende’ (art. 14c lid 2 aanhef en onder 14° Sr) bestaat nog steeds. Volgens bestendige rechtspraak van de Hoge Raad kunnen dergelijke voorwaarden betrekking hebben op de ‘bevordering van een goed levensgedrag van de veroordeelde’ of op gedragingen ‘waartoe hij uit een oogpunt van maatschappelijke betamelijkheid gehouden moet worden geacht’.⁸¹ In de context van het bijzonder strafrecht is dit relevant omdat de rechter op grond hiervan bijvoorbeeld kan bepalen dat het de schuldige verboden is bepaalde werkzaamheden te verrichten of diensten te leveren.⁸² Daarbij moet wel worden opgemerkt dat voorwaarden ontoelaatbaar kunnen zijn als de veroordeelde zelf geen of te weinig invloed heeft op de nakoming ervan, als de voorwaarde een ontoelaatbare inbreuk maakt op grondrechten of als het gedragsvoorschrift onvoldoende nauwkeurig is geformuleerd.⁸³ Het breed geformuleerde gebod (aan iemand die zich ten onrechte als arts had voorgedaan) om zich te onthouden ‘van het verrichten of het doen van handelingen op het gebied van de individuele gezondheidszorg’, vond de Hoge Raad, mede gezien de aansluiting die kennelijk was gezocht bij de Wet BIG,⁸⁴ echter niet te ruim gesteld.⁸⁵ In het verlengde hiervan is bijvoorbeeld denkbaar dat iemand zich zal moeten onthouden

79. Wet van 17 november 2011 tot wijziging van het Wetboek van Strafrecht in verband met wijzigingen van regeling van de voorwaardelijke veroordeling en de regeling van de voorwaardelijke invrijheidstelling, *Stb.* 2011, 545.

80. Bijvoorbeeld het gebiedsverbod (sub 6), de opname in een zorginstelling (sub 10) enz.

81. HR 26 november 1968, ECLI:NL:HR:1968:AB6079, *NJ* 1970/123. Zie recent nog HR 22 januari 2019, ECLI:NL:HR:2019:87, *NJ* 2019/123, m.nt. P. Mevis.

82. Zie, over de verhouding tot de bijkomende straf ontzetting van het beroep, HR 22 januari 2019, ECLI:NL:HR:2019:87, *NJ* 2019/123, m.nt. P. Mevis, en par. 2.2.1.3 hierboven.

83. Zie voor voorbeelden in de jurisprudentie: punt 40 van de conclusie van P-G Hofstee vóór HR 23 april 2019, ECLI:NL:HR:2019:652, *NJ* 2019/194.

84. Wet op de beroepen in de individuele gezondheidszorg.

85. HR 23 april 2019, ECLI:NL:HR:2019:652, *NJ* 2019/194.

van het verlenen van (bepaalde) in de Wft genoemde diensten. Op deze wijze zou de rechter (betere) *compliance* kunnen afdwingen, iets wat nu met name als meerwaarde van buitengerechtelijke afdoening van strafzaken wordt genoemd.⁸⁶

3 MAATREGELLEN

Van de maatregelen zijn in de context van deze bundel enkel de als vermogenssancties aan te merken maatregelen uit de Eerste Afdeling van titel IIA van het Wetboek van Strafrecht relevant: de onttrekking aan het verkeer, ontneming van het wederrechtelijk verkregen voordeel en de schadevergoedingsmaatregel.⁸⁷

Maatregelen hebben niet de vergelding als doel, maar beveiliging of herstel van de rechtmatige toestand. Zoals echter in de voorgaande paragraaf al bleek, is, zeker als het gaat om de vermogenssancties, de grens tussen straffen en maatregelen niet altijd even duidelijk. De vergelding door de straf kan ook een reparatoir effect hebben, terwijl een reparatoire maatregel met betrekking tot het vermogen van de veroordeelde vaak ook als bestraffing ervaren zal worden. Voor alle drie hier te bespreken maatregelen geldt dan ook dat het opleggen van een straf tot een vergelijkbaar materieel effect kan leiden. In het algemeen zal de discussie over de grens tussen deze straffen en maatregelen wellicht vooral theoretisch en abstract zijn, maar met name ten aanzien van de voordeelsontneming, die door de wetgever bewust een eigen, aparte procedure heeft meegekregen, zijn er ook wel wat meer praktische aspecten. Een en ander zal hieronder aan bod komen.

3.1 *Voordeelsontneming (art. 36e Sr)*

Van de maatregelen is de ontneming van wederrechtelijk verkregen voordeel in de context van deze bundel veruit de belangrijkste. Immers: veel van de hier besproken strafbare feiten zullen primair met het oogmerk van geldelijk gewin worden begaan. Het afromen van die winst is dan een vanzelfsprekende justitiële reactie. Zeer belangrijk is echter dat voor fiscale delicten de ontnemingsmaatregel nadrukkelijk niet tot het sanctiearsenaal behoort (art. 74 AWR); de reden hiervoor is dat het voordeel dat men met belastingfraude bereikt (doorgaans: te weinig of geen belasting betalen) al wordt genivelleerd doordat de verschuldigde belasting alsnog betaald zal moeten worden.

Intussen is er van meet af aan veel debat geweest over het punitieve karakter dat deze op rechtsherstel gerichte maatregel bijna onvermijdelijk met zich draagt. Enerzijds zijn er (m.n. vanuit de politiek en de opsporingsautoriteiten) altijd geluiden geweest dat de ontnemingsmaatregel niet ver genoeg gaat, terwijl anderzijds

86. Zie *Aanhangsel der Handelingen* II 2017/18, 2208, p. 4.

87. Uit HR 23 september 2014, ECLI:NL:HR:2014:2754, NJ 2015/116, m.nt. B.F. Keulen valt af te leiden dat het opleggen van tbs wegens vermogensdelicten als oplichting in beginsel niet mogelijk is. Annotator Keulen heeft hier overigens bedenkingen bij.

(vaak vanuit de wetenschap) kritiek werd geleverd op het feit dat de vergelding geen doel mag zijn van de ontnemingsmaatregel. De Zanger heeft terecht opgemerkt dat de thans veel gehoorde opvatting dat de maatregel moet worden gebruikt om misdadigers 'hard te raken' blijkt geeft van een oneigenlijk gebruik ervan.⁸⁸

Er is over de ontnemingsmaatregel veel te schrijven, niet in de laatste plaats door de vele jurisprudentie. De behandeling in deze bundel is, in verhouding tot de omvangrijke commentaren elders,⁸⁹ summier.⁹⁰

3.1.1 *Verschillende varianten; verstrekkend karakter, steeds verdere reikwijdte*

Artikel 36e Sr bepaalt dat op vordering van het Openbaar Ministerie bij een afzonderlijke rechterlijke beslissing aan de veroordeelde wegens een strafbaar feit wederrechtelijk verkregen voordeel kan worden ontnomen. Het tweede lid bepaalt vervolgens dat aan de veroordeelde het voordeel kan worden ontnomen dat hij heeft verkregen door middel van of uit de baten van: (1) het strafbare feit waarvoor hij is veroordeeld (het gronddelict); (2) andere strafbare feiten waaromtrent voldoende aanwijzingen bestaan dat zij door de veroordeelde zijn begaan; het derde lid voegt daar nog aan toe de ontneming van wederrechtelijk voordeel uit: (3) andere feiten, na veroordeling wegens misdrijf waarvoor een geldboete van de vijfde categorie kan worden opgelegd. Het moet dan wel aannemelijk zijn geworden dat dat misdrijf of andere strafbare feiten (niet noodzakelijkerwijs door de veroordeelde zelf begaan!) de verdachte wederrechtelijk voordeel opleverden. Bovendien geldt een facultatief bewijsvermoeden: de rechter kan vermoeden dat sprake is van illegale inkomsten als uitgaven gedaan door de veroordeelde in een periode van zes jaar vóór het gepleegde gronddelict niet uit legale inkomsten te verklaren zijn, dan wel dat voorwerpen die hij in die periode heeft verworven geen legale herkomst lijken te hebben.

Het zijn vooral de mogelijkheden om voor andere feiten dan het gronddelict te ontnemen, die de ontnemingsmaatregel een verstrekkend karakter geven. Een directe band met het bewezenverklaarde gronddelict is dan immers niet vereist. Er hoeven slechts voldoende aanwijzingen te zijn (of het hoeft slechts aannemelijk te zijn) dat er strafbare feiten zijn begaan. Ook de vrij ruime beslissingsruimte die de rechter heeft ten aanzien van het vaststellen van de hoogte van het te ontnemen bedrag maakt dat de maatregel behoorlijke impact kan hebben. Met name de Wet verruiming mogelijkheden voordeelontneming, die op 1 juli 2011 in werking is getreden,⁹¹ heeft de toch al grote reikwijdte van de maatregel nog aanzienlijk verruimd.

88. De Zanger 2018a, p. 52 e.v.

89. *T&C Sr, Handboek Strafzaken*, Noyon, Langemeijer & R Emmelink (losbl.).

90. Zie De Zanger 2018a voor een goed overzicht van de stand van zaken.

91. *Stb.* 2011, 171.

De ontnemingsmaatregel was naar de smaak van velen nog onvoldoende succesvol. Het is echter de vraag of deze nieuwe wetgeving hieraan veel heeft veranderd. Er worden namelijk ook veel praktische oorzaken genoemd voor het uitblijven van structureel succes op het 'afpak'-front. Zo zou de benodigde expertise (forensische accountancy) voor het OM lastig in huis te krijgen (en te houden) zijn en zou het afpakken bij veel officieren minder prioriteit hebben dan het daadwerkelijk 'vangen' van de boeven, terwijl het afpakken al sinds jaar en dag een politiek stokpaardje is. Borgers en Kooijmans hebben in twee uitgebreide artikelen⁹² de nieuwe wetgeving bekritiseerd: de wijzigingen zouden niet noodzakelijk zijn en zullen waarschijnlijk ook niet tot een significant slagvaardiger ontnemingsbeleid leiden, niet in de laatste plaats vanwege het feit dat het delict witwassen zulke ruime mogelijkheden tot ontneming en verbeurdverklaring biedt.⁹³ Met het voormalige instrumentarium had men, zo is hun indruk, nog een heel stuk verder moeten kunnen komen.⁹⁴ De Zanger suggereert m.i. terecht dat sprake is van symboolwetgeving.⁹⁵

De zojuist genoemde mogelijkheden ter ontneming zullen hieronder nader worden uitgewerkt.

3.1.2 *Ontneming ten aanzien van het gronddelict (ad 1)*

Voordeel verkregen door middel van of uit de baten van het strafbare feit kan worden ontnomen. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen misdrijven en overtredingen. Met betrekking tot sommige delicten kan de vraag opkomen wanneer nog sprake is van een directe relatie tot het strafbare feit. Bijvoorbeeld: na veroordeling wegens deelname aan een criminele organisatie (art. 140 Sr) kan het voordeel worden ontnomen dat de veroordeelde als lid van die organisatie heeft genoten, al is het voordeel behaald uit door die organisatie begane misdrijven, waarvan niet bewezen is dat betrokkene eraan heeft deelgenomen.⁹⁶

3.1.3 *Andere feiten die door de betrokkene zijn begaan, voldoende aanwijzingen (ad 2)*

De feiten hoeven, anders dan het gronddelict, niet ten laste van de veroordeelde in een strafprocedure te zijn bewezen verklaard. Er moeten voldoende aanwijzingen zijn dat zij door de veroordeelde zijn begaan. Die aanwijzingen kunnen volgen uit het dossier dat aan de veroordeling van het gronddelict ten grondslag lag; feiten kunnen ad informandum zijn gevoegd, of slechts een deel van de opgespoorde feiten is (om doelmatigheidsredenen) ten laste gelegd.

92. Borgers & Kooijmans 2010a en 2010b.

93. Zie reeds par. 2.2.2.

94. Borgers & Kooijmans 2010a en 2010b.

95. De Zanger 2018a, p. 70.

96. HR 15 juni 1999, ECLI:NL:HR:1999:ZD1580, NJ 1999/591, HR 8 juli 2008, ECLI:NL:HR:2008:BD6046, NJ 2008/495, m.nt. J.M. Reijntjes.

Het wordt anders als de veroordeelde in de procedure rond het gronddelict (of in een andere procedure) is vrijgesproken van de andere feiten waarop de ontnemingsprocedure betrekking heeft. Het EHRM heeft in het arrest *Geerings/Nederland*⁹⁷ uitgemaakt dat de ontneming ten aanzien van feiten waarvan de veroordeelde is vrijgesproken in strijd is met de onschuldpresumptie van artikel 6 lid 2 EVRM. De Hoge Raad heeft daarna onomwonden vastgesteld dat ontneming naar aanleiding van een soortgelijk feit (zelfs na een zogenoemde technische vrijpraak⁹⁸) van dat feit niet meer mogelijk is.⁹⁹

In andere gevallen (OM niet-ontvankelijk, dagvaarding nietig, feit verjaard) wordt geen strijd met de onschuldpresumptie aangenomen.¹⁰⁰

Enige relatie tot de procedure rondom het gronddelict wordt niet verondersteld. Als gevolg van deze rechtspraak bestaat het risico dat het OM ervoor kiest bewijstechnisch moeilijke zaken buiten de tenlastelegging houdt, om deze feiten enkel in de afwijkende ontnemingsprocedure te betrekken. Op die manier wordt het risico op een vrijpraak ten aanzien van die feiten vermeden. De feitenrechtpraak biedt hiervoor enkele voorbeelden.¹⁰¹

3.1.4 *Andere feiten (ad 3)*

Artikel 36e lid 3 wordt als de meest drastische bepaling omtrent de ontnemingsmaatregel gezien. Na veroordeling wegens een misdrijf waarop een geldboete van de vijfde categorie is gesteld,¹⁰² kan aan de veroordeelde voordeel ontnomen worden waarvan aannemelijk is dat hij dat ('op enigerlei wijze') heeft verkregen door andere strafbare feiten. De eis dat er aanwijzingen zijn dat die feiten door de veroordeelde zelf zijn begaan is hier dus niet meer aanwezig. Elk feit, waar en door wie ook begaan, waarvan aannemelijk is dat het de veroordeelde geld heeft opgeleverd, kan tot ontneming leiden. Ook voor feiten waarvoor niet is vervolgd of veroordeeld kan dus de ontnemingsmaatregel worden opgelegd. De Hoge Raad acht dit niet in strijd met de onschuldpresumptie.¹⁰³

In de context van deze bundel is nog het volgende van belang: de woorden 'naar de wettelijke omschrijving' in artikel 36e lid 3 Sr duiden erop dat deze wijze van voordeelsontneming niet mogelijk is na een veroordeling ten aanzien van feiten waarvoor een boete van de derde of

97. EHRM 1 maart 2007, appl.nr. 30810/03, NJ 2007/349, m.nt. Borgers (*Geerings/Nederland*).

98. Een vrijpraak van een feit waarvan op zich uit de bewijsmiddelen wel blijkt dat het is gepleegd, maar waarvan bijvoorbeeld de ten laste gelegde pleegdatum of -plaats niet bewezen kan worden.

99. HR 9 september 2008, ECLI:NL:HR:2008:BF0090, NJ 2008/497.

100. J.W. Fokkens, aant. 5 op art. 36e Sr, in: Noyon, Langemeijer & Rammelink (losbl.). Kritisch hierover: Franken 2009.

101. Zie De Zanger 2018a, p. 74 e.v.

102. Hieronder vallen feiten als valsheid in geschrift (art. 225 Sr), oplichting (art. 328 Sr) en witwassen (art. 420bis e.v. Sr).

103. HR 1 april 2003, ECLI:NL:HR:2003:AF4146, NJ 2003/497, m.nt. T.M. Schalken. Het arrest *Geerings* heeft in de hier door de Hoge Raad gevolgde redenering geen verandering gebracht: zie bijvoorbeeld HR 9 september 2008, ECLI:NL:HR:2008:BF0090, NJ 2008/497.

vierde categorie kan worden opgelegd, maar waarvoor de mogelijkheid bestaat om een of twee boetecategorieën op te schuiven (door toepassing van art. 23 lid 7 Sr¹⁰⁴ en/of art. 6 lid 1 laatste volzin WED¹⁰⁵).¹⁰⁶

3.1.5 *Aparte procedure op vordering OM (art. 36e lid 1 Sr)*

De procedure met betrekking tot de ontnemingsvordering is geregeld in titel IIIb van het Vierde Boek van het Wetboek van Strafvordering (art. 511b Sv e.v.).

De ontnemingsmaatregel wordt altijd bij een aparte beslissing opgelegd en verschilt daarin dus van alle andere straffen en maatregelen, die worden opgelegd bij het vonnis waarin wordt bewezenverklaard dat een strafbaar feit is begaan.¹⁰⁷ De gedachte achter deze eis was dat een aparte procedure het meest recht zou doen aan de verwachte gecompliceerdheid die de meeste ontnemingsvorderingen met zich zouden brengen. De waarheidsvinding zou niet te veel te lijden moeten hebben van procedures over geld. Bovendien werd niet uitgesloten dat de financiële kant van het onderzoek beduidend langer zou kunnen duren. Vandaar dat tot twee jaar na de uitspraak in eerste aanleg de ontnemingsvordering door het OM gedaan kan worden (art. 511b Sv). Het OM moet wel al voor het sluiten van het onderzoek ter terechtzitting in de hoofdzaak in eerste aanleg de vordering hebben aangekondigd (art. 311 lid 1 Sv).¹⁰⁸ In de praktijk wordt bij eenvoudige (politie-rechter)zaken de ontnemingsprocedure gelijktijdig met de hoofdprocedure gevoerd en wijst de rechter op hetzelfde moment als het vonnis ook de beslissing omtrent de ontnemingsvordering. In die zaken kan van een aparte procedure dan ook eigenlijk niet worden gesproken. In complexere zaken wordt de procedure echter doorgaans wel apart gevoerd. In de operatie ter modernisering van het Wetboek van Strafvordering wordt voorgesteld om scheiding van de procedures optioneel te maken en te bewaren voor 'ingewikkelde' zaken.¹⁰⁹

3.1.6 *Berekening voordeel (art. 36e lid 5 Sr)*

De rechter heeft veel ruimte bij het schatten van het te ontnemen bedrag. De voordeelsberekening moet op grond van artikel 511f Sv worden gebaseerd op wettige bewijsmiddelen. De bewijsminima (art. 338 e.v. Sv) gelden daarbij echter niet. Het

104. Hogere boete voor rechtspersonen, zie par. 2.1.3 hierboven en par. 2.5 hieronder.

105. De 'afroomboete', zie par. 2.1.3 hierboven.

106. Hofstee, in: *T&C Strafrecht*, art. 36e Sr, aant. 16b.

107. Uitzondering: art. 36b lid 1 aanhef en onder 4°.

108. Overigens wordt lang niet altijd een rechtsgevolg verbonden aan schending van art. 311 Sv: Hof Den Bosch 12 september 2012, ECLI:NL:GHSHE:2012:4022, *JOW* 2015/2; HR 9 december 2003, ECLI:NL:HR:2003:AK3574, *NJ* 2004/199, m.nt. YB. In iets andere zin: HR 3 juni 2014, ECLI:NL:HR:2014:1306, *NJ* 2014/315. Er werd juist wel een rechtsgevolg verbonden aan niet-naleving van art. 311 Sv in Rb. Rotterdam 21 april 2016, ECLI:NL:RBROT:2016:2963, *NJFS* 2016/125 (*Van den Nieuwenhuizen*).

109. Zie daarover De Zanger 2018b, p. 231-233, 239-240.

is vaste jurisprudentie dat de bewijslast op redelijke en billijke wijze wordt verdeeld.¹¹⁰ Er is hierover veel casuïstische jurisprudentie.

In de loop der jaren is een aantal (vaak abstracte) methoden gebruikt om het voordeel te berekenen,¹¹¹ zoals de kasopstelling,¹¹² de vermogensvergelijking¹¹³ en de extrapolatie.¹¹⁴ Deze methoden hebben gemeen dat er geen directe aanknopingspunten zijn om vast te stellen hoeveel crimineel vermogen er is verkregen en dat derhalve 'beredeneerd' wordt hoeveel dat criminele vermogen dan zal bedragen. Uit het *Geerings*-arrest van het EHRM volgt echter dat ontneming van wederrechtelijk verkregen voordeel ongepast is als op geen enkele wijze is komen vast te staan dat er daadwerkelijk vermogen verkregen is (het ging daar om de methode van extrapolatie). Ofschoon dat niet betekent dat de gebruikte methoden uit den boze zijn, zal al te creatief gebruik ervan dus onaanvaardbaar kunnen zijn. Desalniettemin lijken met name de kasopstelling en de vermogensvergelijking in de meest recente wetgeving een steviger voet aan de grond te hebben gekregen. Zij kunnen onder zowel de tweede als de derde ontnemingsvariant worden toegepast. De rechter moet daarbij wel aangeven op welke variant hij zijn beslissing baseert (lid 2 of lid 3 van 36e Sr), want bij toepassing van artikel 36e lid 2 Sr moet de berekening 'in voldoende mate worden gerelateerd' aan concrete strafbare feiten.¹¹⁵

Zeker bij fraudedelicten zal, mede gezien de bewijslastverdeling, de inbreng van forensische expertise door de veroordeelde gewenst zijn. De bepalingen van Boek II, titel VI, afdeling 1 van het Wetboek van Strafvordering (art. 268 Sv e.v.) zijn van overeenkomstige toepassing (art. 511d Sv), maar de invulling van sommige aspecten (bijvoorbeeld dat van het verdedigingsbelang, art. 288 lid 1 sub c Sv) wordt door de Hoge Raad ten aanzien van de ontnemingsprocedure nader gespecificeerd.¹¹⁶ Ook de bepaling dat voor de behandeling van de vordering op zitting een schriftelijke voorbereiding kan plaatsvinden (art. 511d lid 1 Sv) is in dit geval relevant: eventuele forensische rapportages kunnen op die manier al uitgewisseld worden.

110. HR 28 mei 2002, ECLI:NL:HR:2002:AE1182, NJ 2003/96, HR 17 september 2002, ECLI:NL:HR:2002:AE3569, NBStraf 2002/247, en HR 25 september 2007, ECLI:NL:HR:2007:BA3139, NJ 2007/531. In de literatuur is kritiek op deze terminologie, omdat de bewijslast niet kan en feitelijk ook niet wordt 'verdeeld' (De Zanger 2018a, p. 238-239).

111. Deze methoden worden o.a. toegelicht in De Zanger 2018a (hoofdstuk 6).

112. Als uit de boeken blijkt dat er meer geld is uitgegeven dan er (legaal) is binnengekomen, kan daarmee aangetoond worden dat er ook een deel aan criminele inkomsten is geweest.

113. Bijvoorbeeld: als over een bepaalde periode het vermogen van de veroordeelde is toegenomen zonder dat dat door legale inkomsten te verklaren is, zal die toename wel door criminele inkomsten zijn veroorzaakt.

114. Als over een bepaalde periode kan worden vastgesteld dat de veroordeelde met zijn criminele activiteiten een bepaald bedrag heeft verdiend, kan aan de hand hiervan worden beredeneerd dat er over een langere periode in vergelijkbare mate criminele inkomsten zijn geweest.

115. Zie o.a. HR 14 maart 2017, NJ 2017/151.

116. Zie bijvoorbeeld HR 7 maart 2006, ECLI:NL:HR:2006:AV0361, NJ 2006/460, m.nt. J. Reijntjes. Zie verder Hofstee, in: *T&C Strafvordering*, art. 511d Sv, aant. 2c.

3.2 *Onttrekking aan het verkeer (art. 36b Sr)*

De onttrekking aan het verkeer kan op grond van artikel 36b Sr worden opgelegd

- bij rechterlijke uitspraak waarbij is vastgesteld dat een strafbaar feit is begaan (ongeacht of dit tot vrijspraak,¹¹⁷ ontslag van rechtsvervolging, schuldigverklaring zonder strafoplegging of een veroordeling leidt);
- bij een afzonderlijke rechterlijke beschikking;
- bij strafbeschikking.

Voor onttrekking aan het verkeer komen alleen voorwerpen in aanmerking die in beslag zijn genomen en die van zodanige aard zijn, dat het ongecontroleerde bezit daarvan in strijd is met de wet of met het algemeen belang (art. 36b Sr jo. art. 36c Sr). Het moet gaan om voorwerpen (1) die geheel of grotendeels door middel van of uit de baten van het feit zijn verkregen; (2) met betrekking tot welke het feit is begaan; (3) met behulp van welke het feit is begaan of voorbereid; (4) met behulp van welke de opsporing van het feit is belemmerd; (5) die tot het begaan van het feit zijn vervaardigd of bestemd. Opvallend is de grote overeenkomst met voorwerpen die voor verbeurdverklaring vatbaar zijn. Als verschil valt op dat niet hoeft vast te staan dat de voorwerpen aan de veroordeelde toebehoren. Het is de vraag of het begrip ‘voorwerpen’ net zo ruim mag worden uitgelegd als met betrekking tot de verbeurdverklaring van artikel 33a Sr (en dan met name het vierde lid). Dat lijkt niet de bedoeling van de wetgever te zijn geweest. Dit betekent dat bijvoorbeeld onroerende goederen niet voor onttrekking in aanmerking komen.¹¹⁸

De onttrekking is een sterk preventieve maatregel. Dat blijkt uit de ‘ongecontroleerd bezit’-eis, die door de Hoge Raad als volgt is ingevuld: ‘het moet gaan om een voorwerp waarvan de aard relevant is in die zin dat het ongecontroleerde bezit, al dan niet in samenhang met het redelijkerwijze te verwachten gebruik daarvan, juist in verband met die aard in strijd is met de wet of het algemeen belang’. Geld, aldus nog steeds de Hoge Raad, ontbeert die aard en is dus niet voor onttrekking vatbaar.¹¹⁹

De rechter zal in de uitspraak zowel de relatie van het voorwerp tot het delict, als de gevaarlijke aard van het voorwerp uitdrukkelijk moeten onderbouwen. Daarnaast zal hij moeten aangeven welke grond voor onttrekking (art. 36c Sr) van toepassing is.

117. Bijvoorbeeld als de vrijspraak wordt veroorzaakt door bewijsuitsluiting op grond van art. 359a Sv.

118. P.C. Vegter, ‘Onttrekking aan het verkeer’, in: *Handboek Strafzaken*, 55.3.3.a; Hofstee, in: *T&C Sr*, art. 36b Sr, aant. 2a, anders: J.W. Fokkens, aant. 2 op art. 36c in Noyon, Langemeijer & Rummelink (losbl.).

119. HR 8 maart 2005, ECLI:NL:HR:2005:AR7626, NJ 2007/437.

Als voorbeelden laten zich eenvoudig voorwerpen als wapens, verdovende middelen en gevaarlijke stoffen denken. Maar ook allerlei objectief gezien onschuldige voorwerpen als gereedschap gebruikt bij een inbraak, verpakkingsmateriaal gebruikt voor drugstransport enzovoort kunnen onder omstandigheden worden onttrokken aan het verkeer. Hierbij speelt dan uiteraard nadrukkelijk het verband met het delict en het gebruik van het voorwerp door degene die het delict heeft begaan. Bovendien moet vaststaan dat het ongecontroleerde bezit van zo'n voorwerp in strijd zou zijn met de wet of het algemeen belang. Het enkele feit dat bijvoorbeeld een mobiele telefoon¹²⁰ of een computer¹²¹ is gebruikt om een strafbaar feit te plegen, wil bijvoorbeeld niet zeggen dat dit voorwerp onttrokken kan worden. Een harde schijf met daarop, naast kinderporno, allerlei onschuldige en dierbare foto's (bijvoorbeeld van overleden familieleden), is daarentegen wel vatbaar voor onttrekking.¹²²

De onttrekking aan het verkeer is een maatregel die vaak wordt opgelegd. De grens tussen de onttrekking en de verbeurdverklaring lijkt soms tamelijk arbitrair. Een voorwerp dat aan de verdachte toebehoort en met behulp waarvan hij het strafbare feit heeft begaan (bijvoorbeeld: een voertuig of een computer) leent zich vaak voor beide sancties.

3.3 *Schadevergoedingsmaatregel/voeging benadeelde partij*

De schadevergoedingsmaatregel van artikel 36f Sr is met de zogenoemde Wet-Terwee¹²³ in het strafrecht geïntroduceerd. Hij behelst dat de veroordeelde aan de staat een bedrag ter vergoeding van de schade van het slachtoffer moet betalen. De schadevergoedingsmaatregel is een van de drie mogelijkheden die in het strafrecht kunnen leiden tot het betalen van schadevergoeding aan het slachtoffer van een strafbaar feit door degene die dat feit heeft begaan. De andere twee mogelijkheden met betrekking tot schadevergoeding zijn: het voegen van de benadeelde partij in het strafproces (art. 51f e.v. Sv; de rechter bepaalt dat de veroordeelde de schade

120. Zie voor een voorbeeld HR 30 januari 2018, ECLI:NL:HR:2018:116, NJ 2018/147, m.nt. P. Mevis. In zijn conclusie voorafgaand aan dat arrest geeft A-G Hartevelt nog een aantal andere voorbeelden (punt 6).

121. HR 29 maart 2016, ECLI:NL:HR:2016:526.

122. Rb. Haarlem 4 juli 2008, ECLI:NL:RBHAA:2008:BD6293. Zie bijvoorbeeld ook HR 4 december 2018, ECLI:NL:HR:2018:2244, NJ 2019/10, waarin is uitgemaakt dat een harde schijf met kinderpornografische afbeeldingen verbeurd mag worden verklaard, zelfs als op die harde schijf ook foto's van de overleden oma en vriend van verdachte staan.

123. *Stb.* 1993, 29.

direct aan de benadeelde partij moet betalen)¹²⁴ en de bijzondere voorwaarde die in het kader van artikel 14c Sr kan worden opgelegd.¹²⁵

In de praktijk komen vooral de eerste twee mogelijkheden voor: de schadevergoedingsmaatregel wordt vaak opgelegd in zaken waarin het slachtoffer zich óók als benadeelde partij heeft gevoegd. De rechter legt dan enerzijds de schadevergoedingsmaatregel op en anderzijds verplicht hij de veroordeelde tot het betalen van schadevergoeding aan de benadeelde partij. Het voldoen aan het één ontslaat de veroordeelde van het ander.

De schadevergoedingsmaatregel kan dus ook opgelegd worden zónder dat het slachtoffer zich als benadeelde partij heeft gevoegd (of als de benadeelde partij niet-ontvankelijk is verklaard, zie hieronder). Ik ga in het navolgende echter steeds uit van de situatie dat het slachtoffer zich wel heeft gevoegd, aangezien dit in het gros van de strafzaken (zeker in het bijzonder strafrecht) ook het geval is.

Het slachtoffer (of diens nabestaande) kan zich als benadeelde partij voegen in het strafproces en daarmee de civiele vordering door de strafrechter laten beoordelen. De winst voor het slachtoffer is duidelijk: hem wordt een tijdrovende (en potentieel kostbare) civiele procedure bespaard. Ook de veroordeelde heeft er om die reden baat bij. Een simpel voorbeeld: iemand die door een ander is opgelicht, kan het door hem verloren geld op deze wijze terugvorderen. Wijst de rechter de vordering toe, dan zal de veroordeelde de schade moeten vergoeden. Beide partijen zijn daarmee ook van het civielrechtelijke aspect van de zaak af.

Tot 1 januari 2011 was het zo dat de vordering van de benadeelde partij (die toch meestal de grondslag vormt voor het opleggen van de maatregel) alleen ontvangen werd als het een kwestie van eenvoudige aard betrof (art. 361 lid 3 Sv oud). Daarna is het criterium verruimd: artikel 363 lid 3 Sv houdt in dat de behandeling van de vordering van de benadeelde partij geen onevenredige belasting van het strafgeding mag opleveren.¹²⁶ Er is discussie over de vraag of de wettelijke verruiming in de praktijk veel verschil heeft gemaakt: ook eerder zouden rechtbanken al ruimhartig zijn geweest ten aanzien van de ontvankelijkheidsvraag. In 2016 concludeerden Kool e.a. voorzichtig dat ook in de praktijk een zekere verruiming zichtbaar begon te worden.¹²⁷

-
124. De voeging van de benadeelde partij in het strafproces moet dus worden onderscheiden van de mogelijkheid om aan de verdachte een schadevergoedingsmaatregel ex art. 36f Sr op te leggen. Bij de voeging gedraagt de strafrechter zich als het ware even als civiele rechter en kan hij de civielrechtelijke vordering tot schadevergoeding uit onrechtmatige daad toewijzen aan de benadeelde partij (art. 361 Sv). De schadevergoedingsmaatregel is een puur strafrechtelijk instrument. Beide mogelijkheden kunnen los van elkaar bestaan, hoewel ze doorgaans dus naast elkaar lopen in het strafproces. Zie hierover Hofstee, in: *T&C Strafrecht*, art. 36f Sr, aant. 2.
 125. De rechter bepaalt dat de voorwaarde bestaat uit het betalen van een geldbedrag aan de staat ter vergoeding van de schade; deze mogelijkheid is dan onderdeel van een straf en geen maatregel. Zie ook Hofstee, in: *T&C Strafrecht*, art. 36f Sr, aant. 2b.
 126. Wet van 17 december 2009 tot wijziging van het Wetboek van Strafvordering, het Wetboek van Strafrecht en de Wet schadefonds geweldsmisdrijven ter versterking van de positie van het slachtoffer in het strafproces, *Stb.* 2010, 1 (inwtr. *Stb.* 2010, 291).
 127. Kool e.a. 2016, p. 52-53.

Uit jurisprudentie blijkt dat de rechter soms ook in complexe fraudezaken met veel benadeelde partijen (bijvoorbeeld beleggingsfraudezaken), bereid is om de civiele vorderingen mee te nemen. Daarbij zien we dan wel als effect dat elke vordering op zich eenvoudig kan zijn, maar dat zij bij elkaar genomen een aanzienlijk deel van de tijd die is uitgetrokken voor de strafzaak kunnen vergen. Ook komt het voor dat een deel van de vordering (bijvoorbeeld dat deel dat bestaat uit het terugvorderen van de inleg in de frauduleuze beleggingsconstructie) wordt toegewezen terwijl een ander deel van de vordering (gederfde rente) niet-ontvankelijk wordt verklaard.¹²⁸

Als de vordering niet-ontvankelijk wordt verklaard, kan de strafrechter nog wel de schadevergoedingsmaatregel (art. 36f Sr) opleggen. Dat lijkt een vreemde situatie maar in de jurisprudentie is een aantal voorbeelden waarin het faillissement van de verdachte maakt dat de vordering niet-ontvankelijk moet worden verklaard, maar de schadevergoedingsmaatregel wel kan worden opgelegd. Zo sauveerde de Hoge Raad de volgende overweging van het Bossche gerechtshof:

‘De schadevergoedingsmaatregel is een zelfstandige strafrechtelijke maatregel die beoogt een door een strafbaar feit benadeelde te versterken in zijn positie tot herstel van de rechtmatige toestand. Hieraan ligt de gedachte ten grondslag om de benadeelde de inspanningen om dat herstel te bereiken zoveel als mogelijk is uit handen te nemen. Die inspanningen worden door het opleggen van de maatregel in handen gelegd van het openbaar ministerie (de Staat), waarbij deze mede gebonden is aan de speciale regelgeving met betrekking tot een gefailleerde. Reeds daarom kan niet worden gezegd dat het opleggen van de schadevergoedingsmaatregel niet opportuun is en evenmin dat het opleggen als vanzelfsprekend neerkomt op een verkapte straf. (...)’¹²⁹

Een vergelijkbaar oordeel velde de Hoge Raad ten aanzien van een (zeer groot) aantal vorderingen die niet-ontvankelijk waren verklaard vanwege het (inmiddels opgeheven) faillissement van de verdachte: het opleggen van de schadevergoedingsmaatregel was nog mogelijk.¹³⁰

Afgezien van de mogelijke complexiteit van de zaak stelt artikel 361 Sv als voorwaarden voor de ontvankelijkheid van de vordering dat aan de verdachte enige straf of maatregel wordt opgelegd of dat hij wordt schuldig verklaard zonder oplegging van straf en dat aan de benadeelde partij rechtstreeks schade is toegebracht door het bewezen verklaarde feit. In die zin is er een verschil met de schadevergoedingsmaatregel: die kan enkel worden opgelegd als het feit bewezen is verklaard en er ook daadwerkelijk veroordeling volgt; in geval van ontslag van rechts-

128. HR 28 mei 2019, ECLI:NL:HR:2019:793 (overzichtsarrest vordering benadeelde partij), r.o. 2.8.4. Bijvoorbeeld Rb. Amsterdam 11 januari 2010, ECLI:NL:RBAMS:2010:BL0547 en Rb. Amsterdam 24 juni 2006, ECLI:NL:RBAMS:2006:BJ5134.

129. HR 13 december 2011, ECLI:NL:HR:2011:BT8760, NJ 2012/8.

130. HR 11 oktober 2016, ECLI:NL:HR:2016:2304, NJ 2017/90, m.nt. B.F. Keulen.

vervolging kan geen schadevergoedingsmaatregel worden opgelegd, maar kan dus wel de vordering van de benadeelde partij worden toegewezen.

Bestudering van de jurisprudentie binnen het bijzonder strafrecht leert dat veruit de meeste gevallen waarin de schadevergoedingsmaatregel en/of de voegingsprocedure ter sprake komt zogenoemde beleggingsfraudes betreffen: overtreding van artikel 82 Wtk (oud; thans art. 3:5 en art. 4:3 Wft) in combinatie met artikel 225 Sr en/of 326 Sr. Het is evident dat dit juist de zaken zijn waarin duidelijke slachtoffers zijn aan te wijzen en die (daardoor) dusdanig ernstig zijn dat ze strafrechtelijk worden afgedaan.

In fiscale strafzaken en socialezekerheidsfraudezaken is de schadevergoedingsmaatregel doorgaans niet nodig: de autoriteiten hebben zelf mogelijkheden om nog openstaande schulden in te vorderen.¹³¹ Desalniettemin komt het voor dat bijvoorbeeld de Belastingdienst schade leidt doordat door onrechtmatig handelen van de verdachte invordering niet meer mogelijk is. In zo'n geval kan de schadevergoedingsmaatregel alsnog uitkomst bieden.¹³² Andere gevallen van overtredingen van het sociaal-economische recht zullen vaak niet duidelijk aan te wijzen slachtoffers opleveren en bovendien zal het niet altijd mogelijk zijn om een directe causale relatie tussen geleden schade en de overtreding aan te tonen. Het niet nakomen van allerlei gedragsvoorschriften door een financiële onderneming zal lang niet altijd tot duidelijk identificeerbare schade leiden. Los daarvan is het ook zo dat in veel gevallen de slachtoffers de krachten kunnen bundelen in een civiele procedure (vergelijk de civiele procedures met betrekking tot effectenlease, woekeerpolissen), waardoor hun belang zich te voegen in een eventuele strafzaak wegvault. Voorts is strafrechtelijke handhaving natuurlijk geen vaststaand gegeven: ofschoon de verplichting om schadevergoeding te betalen ook in het kader van een transactie of strafbeschikking kan worden opgelegd, is uiteraard in alle gevallen waarin niet strafrechtelijk wordt gehandhaafd (bestuurlijke boete) het slachtoffer sowieso aangewezen op de civiele procedure. Een groot voordeel van een voeging is overigens toegang tot het strafdossier (art. 51d Sv).

3.4 *WED: (voorlopige) maatregelen*¹³³

Ik stip hier slechts kort aan dat er in de WED nog twee aanvullende maatregelen voorkomen (art. 8 WED onder b en c):

- de onderbewindstelling van de onderneming;
- het opleggen van de verplichting ter verrichting van hetgeen wederrechtelijk is nagelaten, tenietdoen van hetgeen wederrechtelijk is verricht en verrichting van prestaties tot het goedmaken van een en ander.

131. A-G Knigge bij HR 11 april 2006, ECLI:NL:HR:2006:AV4007, NJ 2006/263.

132. HR 11 april 2006, ECLI:NL:HR:2006:AV4007, NJ 2006/263. Zie ook HR 4 juli 2010, ECLI:NL:HR:2010:BM4992, NJ 2010/421.

133. In hoofdstuk 6 wordt hier door Gritter nader op ingegaan.

Verder maakt de WED het opleggen van voorlopige maatregelen mogelijk (door de officier van justitie respectievelijk de rechtbank):

- het bevel dat de verdachte zich onthoudt van bepaalde handelingen (art. 28 lid 1 aanhef en onder a WED of art. 29 lid 1 aanhef en onder d WED);
- het bevel dat de verdachte zorgdraagt dat in beslag genomen voorwerpen worden opgeslagen en bewaard op een bepaalde plaats (art. 28 lid 1 aanhef en onder b WED of art. 29 lid 1 aanhef en onder e WED);
- het bevel tot gehele of gedeeltelijke stillegging van de onderneming (art. 29 lid 1 aanhef en onder a WED);
- het bevel tot onderbewindstelling van de onderneming van de verdachte (art. 29 lid 1 aanhef en onder b WED);
- het bevel tot gehele of gedeeltelijke ontzetting van bepaalde rechten of gehele of gedeeltelijke ontzegging van bepaalde voordelen (art. 29 lid 1 aanhef en onder c WED).

Opvallend is dat deze voorlopige maatregelen in sommige situaties preluderen op een eventueel op te leggen bijkomende straf. De context van de regeling omtrent de voorlopige maatregelen maakt duidelijk dat voor het toepassen ervan het preventieve aspect vooropstaat. Desalniettemin blijkt andermaal dat het onderscheid tussen bepaalde straffen en maatregelen soms lastig te maken is.

4 STRAFTOEMETING

4.1 *Richtlijnen voor strafvervolgning en oriëntatiepunten voor de straftoemeting*

In het bijzonder strafrecht spelen richtlijnen bij de strafeis van het OM een veel minder grote rol dan in het commune strafrecht. Het OM heeft slechts enkele richtlijnen voor strafvordering vastgesteld voor bijzondere delicten.¹³⁴ In de context van deze bundel zijn vooral relevant de richtlijnen voor strafvordering sociale zekerheidsfraude¹³⁵, valsheid in geschrift¹³⁶ en witwassen.¹³⁷ In 2012 is een zogenoemd oriëntatiepunt voor de straftoemeting voor fraude vastgelegd door het Landelijk Overleg Vakinhoud Strafzaken (LOVS¹³⁸).¹³⁹ Dit oriëntatiepunt (onderdeel van de

134. Zie www.om.nl/organisatie/beleidsregels/overzicht-0/index.

135. Stcr. 2016, 12610.

136. Stcr. 2015, 4413.

137. Stcr. 2015, 5392.

138. Voorheen: Landelijk overleg van voorzitters van de strafsectoren van de gerechtshoven en de rechtbanken.

139. Zie uitgebreid over de totstandkoming van de oriëntatiepunten: Debets 2012.

Oriëntatiepunten voor de straftoemeting en LOVS-afspraken¹⁴⁰) ziet op fraudedelicten in het algemeen, waaronder moet worden begrepen:¹⁴¹

‘fraudedelicten in de zin van de Algemene wet inzake rijksbelastingen, de Douanewet, de Wet op het financieel toezicht, de Coördinatiewet en de Organisatiewet, alsook uitkeringsfraude en andere bijzondere wetten. Onder fraudedelicten worden tevens geschaard de in de titels 8 (omkoping), 10-12 (valsheid), 24-26 (verduistering, bedrog en faillissement), 28 (steekpenningen) en 30a (witwassen) van het Wetboek van Strafrecht opgenomen artikelen, mits deze gedragingen in een frauduleuze context plaatsvinden.’

De reikwijdte van het oriëntatiepunt is dus groot. Er is in de literatuur vooral kritisch op gereageerd.¹⁴² Het zou te zeer georiënteerd zijn op het door de fraude veroorzaakte nadeel en daarnaast, bij onverkorte toepassing, een forse verharding van het strafklimaat met zich brengen: het uitgangspunt is dat er vrij snel onvoorwaardelijke vrijheidsstraffen moeten worden opgelegd. Bovendien zou het begrip ‘fraude’ onvoldoende bepaald zijn. Al met al lijkt toepassing van het oriëntatiepunt tot op heden niet consequent plaats te vinden, reden voor Schouten en Beuze (2014) en Haentjens (2018) om te pleiten voor een heroriëntatie.

4.2 *Straftoemeting bij rechtspersonen en/of feitelijk leidinggevers*

Uit artikel 51 Sr volgt dat de rechtspersoon die een strafbaar feit heeft begaan ter zake kan worden vervolgd en gestraft. Het daderschap van de rechtspersoon is een studie op zich waard. In dit hoofdstuk zal ik slechts stilstaan bij de strafoplegging aan de rechtspersoon.

Hierboven is al enkele malen aan de orde gekomen dat lang niet alle straffen en maatregelen zich lenen voor oplegging aan een rechtspersoon. Artikel 51 lid 2 Sr stelt dan ook dat straffen en maatregelen, indien zij daarvoor in aanmerking komen, kunnen worden opgelegd aan de rechtspersoon (en/of de feitelijk leidinggever). Voor oplegging komen in aanmerking: de geldboete, ontzetting van bepaalde rechten, de verbeurdverklaring, de openbaarmaking van de uitspraak, onttrekking aan het verkeer, ontneming van wederrechtelijk verkregen voordeel en de schadevergoedingsmaatregel, alsmede de specifieke WED-straffen en -maatregelen. Met name de bijkomende straf ontneming van bepaalde rechten als geregeld in artikel 28 Sr is voor rechtspersonen overigens vrijwel nooit een echt relevante optie.

140. Te raadplegen via: www.rechtspraak.nl/Voor-advocaten-en-juristen/Reglementen-procedures-en-formulieren/Strafrecht/Paginas/Oriëntatiepunten-voor-straftoemeting.aspx, laatst geraadpleegd op 1 april 2019.

141. Oriëntatiepunten en afspraken LOVS.

142. Den Hartog 2012; Hartmann & Kraaijeveld 2013; Schouten & Beuze 2014.

Vooral de mogelijkheid van artikel 23 lid 7 Sr om aan rechtspersonen een geldboete van de naast hogere categorie of met flexibel boeteplafond op te leggen is een relevante specifieke regeling. Verder bevat de wet eigenlijk geen bijzondere bepalingen over de bestraffing van rechtspersonen.

Een onderwerp dat in dit verband nadere bespreking behoeft, is de problematiek van de zogenoemde *vereenzelviging*, die vooral speelt ten aanzien van de vermogenssancties. Indien (het vermogen van) een rechtspersoon vereenzelvigd kan worden met (dat van) een natuurlijke persoon (bijvoorbeeld de directeur-enig aandeelhouder van een rechtspersoon), kan de mogelijkheid om zowel de rechtspersoon als de natuurlijke persoon (als feitelijk leidinggever of als deelnemer aan de gedraging van de rechtspersoon) te bestraffen (strafrechtelijk of bestuursrechtelijk) er *de facto* op neerkomen dat de vermogenssanctie twee keer hetzelfde vermogen raakt. Dit lijkt dan dubbele bestraffing voor hetzelfde feit; het geld komt immers uit dezelfde portemonnee.

De dubbele bestraffing door vereenzelviging kan zich allereerst binnen het strafrecht voordoen; artikel 51 Sr staat immers toe dat rechtspersoon én feitelijk leidinggever worden gestraft. Strikt gezien gaat het *ne bis in idem*-beginsel hier niet op: de term 'te zijnen aanzien' in artikel 68 Sr houdt in dat de eerdere uitspraak ten aanzien van de *verdachte* moet zijn geweest. De rechtspersoon is een andere verdachte dan de directeur.

Ook binnen het bestuurlijke boeterecht kan het probleem zich voordoen: op grond van artikel 5:1 Awb kunnen wederom rechtspersoon en feitelijk leidinggever/deelnemer worden beboet. De bestuurlijke *ne bis in idem*-regel (art. 5:43 Awb) gaat formeel gezien niet op, want daarin wordt van 'overtreder' gesproken en ook dan is het onderscheid rechtspersoon-feitelijk leidinggever relevant.

Ten slotte is denkbaar dat een rechtspersoon een bestuurlijke boete krijgt en de directeur-enig aandeelhouder als feitelijk leidinggever of deelnemer strafrechtelijk wordt vervolgd (of andersom). Ook tegen deze cumulatie van sancties biedt de wet geen voorziening: de *una via*-bepalingen (art. 5:44 Awb jo 243 lid 2 Sv) zien op dezelfde 'overtreder' en de 'verdachte'.

Een oplossing die we in de jurisprudentie tegenkomen is het achterwege laten van het opleggen van een (bestuurlijke) boete aan de rechtspersoon, in verband met de beginselen van een behoorlijke procesorde.¹⁴³ In dit voorbeeld was wel sprake van de bijzonderheid dat het Openbaar Ministerie met de directeuren als feitelijk leidinggevers had getransigeerd en dat de rechtspersoon van het Openbaar Ministerie een kennisgeving van niet verdere vervolging had gekregen (art. 243 lid 1 Sv), wat op grond van artikel 255 Sv ook een vervolgingsbeletsel inhoudt. Bovendien is dit een uitspraak van de fiscale kamer van de Hoge Raad.

143. HR 20 juni 1990, NJ 1990/811, m.nt. ThWvV.

In andere jurisprudentie toont de Hoge Raad zich niet bereid om het *ne bis in idem*-beginsel of de *una via*-regel toe te passen in situaties van vereenzelviging.¹⁴⁴ Hij lijkt er meer voor te voelen dat de rechter bij de strafoplegging (*mutatis mutandis* zal dit dan ook gelden voor het bepalen van de hoogte van een bestuurlijke boete) wel rekening moet houden met het feit dat al eerder een sanctie is opgelegd die uit dezelfde 'vermogenspositie' betaald is.¹⁴⁵ Met een uitdrukkelijk onderbouwd standpunt ter zake van de straftoemeting kan de verdediging de rechter wel proberen te bewegen tot een nadrukkelijke verantwoording van deze verrekening.

5 BUITENGERECHTELIJKE AFDOENING¹⁴⁶

5.1 *Inleiding*

De buitengerechtelijke afdoening is van grote betekenis voor het strafrecht: de jaarverslagen van het OM wijzen elk jaar uit dat bijna 50% van de strafzaken buiten de rechter wordt afgedaan. Ook in het bijzonder strafrecht wordt de buitengerechtelijke afdoening veel gebruikt. De laatste jaren zijn vooral de zogenoemde megatransacties veel in het nieuws geweest. De praktijk van de buitengerechtelijke afdoening is, zeker in het commune strafrecht, in de afgelopen jaren gigantisch in ontwikkeling geweest. Met de invoering van de Wet OM-afdoening¹⁴⁷ is de strafbeschikking geïntroduceerd als nieuwe afdoeningsmodaliteit. Hoewel aanvankelijk de werkelijke invoering van de strafbeschikking nogal traag op gang kwam, is per 2011 een forse inhaalslag gemaakt. Voor de commune strafzaken ging dit gepaard met de invoering van de zogenoemde ZSM-werkwijze. Maar de transactie, al sinds de jaren 1980 hét middel voor buitengerechtelijke afdoening, is nog niet van het toneel verdwenen. De bepalingen uit de Wet OM-afdoening die zien op het afschaffen van de transactie, zijn nog niet in werking getreden. Daardoor bestaan de transactie en de strafbeschikking nu al geruime tijd naast elkaar. Daarnaast wordt nog gebruikgemaakt van voorwaardelijke septs en van de voeging ad informandum. Al met al is er dus een breed palet aan afdoeningsmogelijkheden. Of de transactie ook echt gaat verdwijnen is intussen meer en meer de vraag.

144. HR 19 maart 2002, ECLI:NL:HR:2002:AD7004, *NJ* 2002/581; HR 21 september 2004, ECLI:NL:HR:2004:AO4045, *RSV* 2005/124, m.nt. R. Stijnen (zie ook Hartmann 2006) en HR 13 september 2005, ECLI:NL:HR:2005:AS8484, *NJ* 2006/49, m.nt. JR.

145. Zie hierover o.m. De Graaf 2018, p. 278-281; Kessler 2003, p. 143 en 147; Corstens 2003 en Hartmann 2006. Zie ook punt 5 van de conclusie van Wattel voor HR 8 december 2006, ECLI:NL:HR:2006:AV2923 en daarin door hem behandelde fiscale jurisprudentie.

146. Zie hierover ook hoofdstuk 17 (Crijns).

147. *Stb.* 2006, 330.

5.2 Transactie

De transactie is geregeld in artikel 74 e.v. Sr. De Wet OM-afdoening¹⁴⁸ voorziet in het schrappen van deze bepalingen, maar vooralsnog is dit deel van die wet nog niet in werking getreden. In artikel 36 WED waren aanvullende transactievoorwaarden opgenomen en in artikel 37 WED werd de zogenoemde bestuurlijke transactie geregeld.¹⁴⁹ Deze bepalingen zijn met de inwerkingtreding van de Wet OM-afdoening al wél gewijzigd (art. 36) resp. vervallen (art. 37), zodat de wettekst deze transactievoorwaarden niet meer lijkt toe te laten voor economische delicten. Op grond van artikel XI van de Wet OM-afdoening blijven de oude bepalingen echter nog van toepassing. Hierdoor bestaat nu al meer dan 10 jaar de unieke – en mijns inziens zeer onwenselijke – situatie dat formeel al ingetrokken wetgeving nog steeds van toepassing is, naast de nieuw ingevoerde regelgeving.¹⁵⁰ Op grond van artikel 36 WED (oud) kan als aanvullende transactievoorwaarde worden gesteld ‘dat wordt verricht hetgeen wederrechtelijk is nagelaten, tenietgedaan hetgeen wederrechtelijk is verricht en dat prestaties tot het goedmaken van een en ander worden verricht, alles op kosten van de verdachte, voor zover niet anders wordt bepaald’.

Ook de AWR voorzag tot 1 juli 2011 in transactiemogelijkheden, die anders dan in de WED volledig in de plaats traden van artikel 74 Sr.¹⁵¹ Deze transactieregeling heeft echter plaatsgemaakt voor de fiscale strafbeschikking (zie verder hieronder). Bijzonder was dat ter zake van fiscale delicten niet het OM de transactie aanbod, maar de Belastingdienst zelf (art. 76 AWR oud); hier was dus ook – als bij artikel 37 WED (oud) – sprake van strafrechtelijke afdoening door een niet-justitieel orgaan.¹⁵² De transactiebevoegdheid kwam, in plaats van aan het OM (art. 74 Sr), rechtstreeks aan het bestuursorgaan toe. Ook de nieuwe fiscale strafbeschikking wordt aangeboden door een bestuursorgaan, maar het gaat dus uitdrukkelijk niet om een bestuurlijke boete. Overigens is te verdedigen dat door het vervallen van de fiscale transactie ex artikel 76 AWR niet ook de bevoegdheid van het OM om ter zake van fiscale delicten een transactie op te leggen vervalt.

148. Art. II.

149. Deze bevoegdheid werd echter nauwelijks gebruikt. Enige tijd geleden is echter wel een proef gedaan met deze ‘bestuurlijke transactie’ in het milieustrafrecht. Belangstellenden verwijzen we naar: A.B. Blomberg e.a., *Een gunstig aanbod. Een onderzoek naar de werking van het Transactiebesluit milieudelicten*, Utrecht: Universiteit Utrecht, CELP/NILOS & B&A Groep 2002. Zie voorts Richtlijn voor strafvordering bestuurlijke transactie milieudelicten; *Stcrt.* 2010, 19120 en Aanwijzing bestuurlijke transactie milieudelicten; *Stcrt.* 2010, 2961.

150. Vergelijk in dit verband bijvoorbeeld ook art. 12 en 12k Sv en art. 8 lid 3 van de Wet justitiële en strafvorderlijke gegevens.

151. Art. 36 WED bevat alleen aanvullingen op de commune transactieregeling.

152. Hierin schuilt een verschil met art. 37 WED. Art. 37 biedt ‘Onze minister’ de mogelijkheid zijn bevoegdheid over te dragen aan een bestuursorgaan; in art. 76 AWR komt de bevoegdheid, in plaats van aan het OM (art. 74 Sr), rechtstreeks aan het bestuursorgaan toe.

De transactie wordt in het bijzonder strafrecht nog steeds redelijk vaak gebruikt: vooral grote bedrijven die worden vervolgd kunnen er belang bij hebben dat de zaak niet in volle openbaarheid voor de rechter komt. Ook het OM ziet het lang niet altijd zitten om met heel complexe dossiers naar de rechter te moeten. Het spreekt dan voor zich dat beide partijen zich wel kunnen vinden in een transactie.¹⁵³

De transactie is in het Wetboek van Strafrecht geregeld als een zogenoemde vervolgingsuitsluitingsgrond: door het aangaan van een transactie vervalt het vervolgingsrecht van het OM. Voor het aanbieden van een transactie is geen formele schuldvaststelling nodig, wat een belangrijk verschil is met de strafbeschikking. In grote strafzaken zien we tegenwoordig wel steeds vaker dat ook in geval van een transactie de verdachte (doorgaans een rechtspersoon) het boetekleed moet aantrekken en dat het OM dan aangeeft dat de meewerkende houding van de verdachte rechtspersoon in het opsporingsonderzoek mede aanleiding is geweest voor het opleggen van een transactie.¹⁵⁴

Een belangrijke afgrenzing van de transactiemogelijkheid is dat op het feit geen hogere gevangenisstraf dan zes jaar mag staan. De misdrijven beneden die grens en alle overtredingen komen dus voor een transactie in aanmerking. Op grond van artikel 74 lid 2 Sr kunnen transactievoorwaarden worden gesteld die zijn te vergelijken met de geldboete, taakstraf, verbeurdverklaring, onttrekking aan het verkeer, de schadevergoedingsmaatregel en de ontnemingsmaatregel. Op grond van artikel 36 (oud) WED komen daar nog de voorwaarden bij die zijn te vergelijken met artikel 8 onder c WED. Het is dus duidelijk dat zowel straffen als maatregelen in de transactie-mal te gieten zijn. Ook evident is dat vrijheidsbenemende sancties zich niet lenen voor een transactie.

Bekende grote transacties in de sfeer van het bijzonder strafrecht zijn bijvoorbeeld de transactie die in 2009 is overeengekomen met betrekking tot de dubieuze belspelletjes van enkele commerciële televisiezenders (er was sprake van overtreding van de Wet op de kansspelen – een economisch delict) en de vastgoed-fraude-transactie in de 'Klimop'-zaak.¹⁵⁵ Sikkema en De Zanger (2019) bespreken nog een aantal recentere voorbeelden, zoals de zeer tot de verbeelding sprekende schikking van € 775 miljoen die de ING-bank overeenkwam met het OM. Alle genoemde transacties zijn overigens een combinatie van een bestraffende en reparatoire transactie, want zij bestonden uit een geldboetecomponent en een ontnemingscomponent.

153. Zie voor nadere uiteenzetting over het beleid ten aanzien van buitengerechtelijke afdoening hoofdstuk 17 (Crijns). Zie ook Doorenbos 2003.

154. Door de minister wordt dit nu als harde eis gesteld, zie Aanhangsel van de *Handelingen II* 2017/18, 2208 en 2209.

155. Zie bijvoorbeeld www.om.nl/@27248/transactie-2 (laatst geraadpleegd op 5 juni 2019).

Soms blijft het een beetje gissen naar het vervolgingsbeleid van het Openbaar Ministerie. Een voorbeeld: rond de overname van bierbrouwerij Grolsch door SABMiller in 2009 is gehandeld met voorwetenschap: een secretaresse (A) die op de hoogte was van de op handen zijnde overname had deze voorwetenschap medegedeeld aan haar partner (B) (overtreding van art. 5:57 Wft (oud)). Deze heeft de voorwetenschap weer doorverteld aan zijn vader (C). Een eerste verdachte (D), die de voorwetenschap in de kroeg bij toeval zou hebben opgevangen, kreeg van het Openbaar Ministerie een transactie die bestond uit een bestraffend deel van € 45.000 en uit een reparatoir deel van € 200.000.¹⁵⁶ Twee andere verdachten, de zwager van de schoonmoeder van de secretaresse en zijn zoon (E en F), werden strafrechtelijk vervolgd, terwijl de behaalde winsten aanzienlijk bescheidener waren. De rechtbank legde hun geldboetes van € 10.000 resp. € 5.000 op.¹⁵⁷ De secretaresse (A) en haar man (B) werden ook vervolgd en veroordeeld tot een voorwaardelijke geldboete van € 1000. Zij hadden zelf niet gehandeld en de rechtbank betrok in haar oordeel dat A naar aanleiding van het voorval was ontslagen.¹⁵⁸ De schoonvader van de secretaresse (C) had wel gehandeld en daarmee ongeveer € 23.000 winst gemaakt. Ook hij werd vervolgd en veroordeeld tot een geldboete van € 10.000 en een ontnemingsmaatregel ter hoogte van de behaalde winst.¹⁵⁹

Een ander voorbeeld: KPMG-accountants werden vervolgd voor hun rol in het verhullen van omkoping door Ballast Nedam. De rechtspersonen Ballast Nedam en KPMG mochten transigeren. Mede op grond daarvan achtte de Rechtbank Midden-Nederland de beginselen van een goede procesorde geschonden, waardoor het OM niet-ontvankelijk werd verklaard.¹⁶⁰

Becker onderzocht een paar jaar geleden onder meer de praktijk van de buitengerechtelijke afdoening door het Functioneel Parket en kwam tot de conclusie dat bedrijven die strafbare feiten plegen vaak een transactie aangeboden krijgen omdat dit een weg van weinig weerstand is. Het nadeel daarvan is dat (dus) geen sprake is van concrete schuldvaststelling.¹⁶¹ Ook overigens wordt in de literatuur regelmatig de legitimiteit van (hoge) transacties in het sociaal-economisch strafrecht in twijfel getrokken: er zou bijvoorbeeld sprake zijn van klassenjustitie.¹⁶²

156. Zie 'Transactie overeengekomen in voorkenniszaak', persbericht op www.om.nl/vaste-onderdelen/zoeken/@27896/transactie (laatst geraadpleegd op 5 juni 2019).

157. Rb. Amsterdam 3 november 2010, ECLI:NL:RBAMS:2010:BO2898, *JOR* 2010/352, m.nt. D.R. Doorenbos (onder *JOR* 2010/353) en ECLI:NL:RBAMS:2010:BO2853, *JOR* 2010/353, m.nt. D.R. Doorenbos.

158. Rb. Amsterdam 18 februari 2011, ECLI:NL:RBAMS:2011:BP5069, *NJ* 212/151, m.nt. J.M. Reijntjes en E. Verhulp (A) en ECLI:NL:RBAMS:2011:BP5055 (B).

159. Rb. Amsterdam 18 februari 2011, ECLI:NL:RBAMS:2011:BP5060 (vonnis in strafzaak) en ECLI:NL:RBAMS:2011:BP5059 (vonnis ontnemingsmaatregel).

160. Rb. Midden-Nederland 19 april 2018, ECLI:NL:RBMNE:2018:1617. Het OM heeft tegen deze uitspraak appel ingesteld.

161. Beckers 2017.

162. Naar aanleiding van een motie van Kamerlid Van Nispen zal binnenkort in opdracht van het WODC onderzoek worden gedaan naar klassenjustitie in de strafrechtketen: *Kamerstukken II* 2018/18, 35000 VI, 53.

Tegelijkertijd wordt erkend dat in de grote fraudezaken tegen rechtspersonen de transactie een beter alternatief is dan de strafbeschikking en het niet reëel is te veronderstellen dat dergelijke zaken allemaal voor de rechter kunnen worden gebracht.¹⁶³ Bovendien is, zeker bij rechtspersonen, een transactie een heel geschikt middel om niet alleen snel de zaak af te doen met een passende straf (vergelding), maar ook om afspraken te maken met de verdachte rondom 'governance' en 'compliance' (speciale preventie) en het wederrechtelijk verkregen voordeel af te pakken (reparatie). Ten slotte kan door de medewerking van de rechtspersoon soms nog informatie worden verkregen aan de hand waarvan natuurlijke personen strafrechtelijk kunnen worden vervolgd. Inmiddels heeft de minister van Justitie en Veiligheid kenbaar gemaakt dat hij voornemens is om de wettelijke regeling van de transactie te beperken tot de zogenoemde 'hoge transacties', met daaraan verbonden een rechterlijke toets.¹⁶⁴ Het ligt, al met al, niet (meer) in de lijn der verwachting dat de transactie ook echt van het toneel gaat verdwijnen.¹⁶⁵

Ten aanzien van de ontnemingsmaatregel wijs ik hier nog kort op de schikking ex artikel 511c Sv. Deze schikking kan zowel vóór of na veroordeling van het gronddelict worden getroffen en geldt dus enkel als afdoening van de afzonderlijke ontnemingsprocedure. Het overeenkomen van een schikking ex artikel 511c Sv bewerkstelligt (anders dan bij de 'ontnemingstransactie' ex art. 74 Sr) dus niet dat de strafrechtelijke vervolging in de hoofdzaak wordt gestaakt.¹⁶⁶

De bijkomende straf 'openbaarmaking van de uitspraak' kan niet in de vorm van een transactie worden gegoten. Toch is er bij bepaalde zaken behoefte aan openbaarheid met betrekking tot de justitiële reactie; vaak is een nadrukkelijk persbericht dan de enige manier waarop het publiek kennis kan krijgen van handhavend optreden ten aanzien van een (rechts)persoon. Er is daarom specifiek beleid in de vorm van de Aanwijzing hoge transacties en bijzondere transacties,¹⁶⁷ waarin wordt bepaald dat het doen uitgaan van een persbericht bij hoge (in de regel: meer dan € 50.000) en bijzondere transacties (bijvoorbeeld transacties in gevoelige zaken) in beginsel noodzakelijk is. In de praktijk wordt een dergelijk persbericht ook altijd uitgevaardigd.

Het idee van de openbaarmaking van hoge en bijzondere transacties, is dat daarmee tegemoet wordt gekomen aan het beginsel van de externe openbaarheid. In de aanwijzing wordt gesteld dat het in de regel strafzaken betreft die, als zij door de rechter zouden worden behandeld, de nodige publiciteit zouden hebben gegenereerd. Door de openbaarmaking van de transacties kan het achterwege blijven van deze publiciteit worden gecompenseerd. Het is echter de vraag

163. Zie voor een overzicht: Sikkema & De Zanger 2019. Zie ook Verschaeren 2017.

164. *Kamerstukken II* 2018/19, 29279, 478.

165. Sikkema & De Zanger 2019; Verschaeren 2017.

166. Zie over deze ontnemingsschikking: De Zanger 2015.

167. *Stcrt.* 2008, 209.

of dat in alle gevallen werkelijk zo zal zijn. Hoewel sommige fraudezaken inderdaad veel publiciteit genereren, hoeft dat niet in alle gevallen zo te zijn.¹⁶⁸ Daar staat weer tegenover dat ook de door het OM uitgevaardigde persberichten niet altijd op grote schaal door de media worden opgepikt.¹⁶⁹

5.3 *Strafbeschikking*

De Wet OM-afdoening¹⁷⁰ is in de afgelopen jaren steeds verder ingevoerd, waardoor de strafbeschikking steeds breder inzetbaar is. Zoals hierboven al vermeld zijn artikel 36 WED en artikel 76 AWR aangepast en is artikel 37 WED vervallen: de mogelijkheid om publieke lichamen en/of personen een strafbeschikking te laten opleggen is overgeheveld naar artikel 257ba Sv.

Het belangrijkste verschil met de transactie is dat het OM en (onder meer) de Belastingdienst als daad van vervolging bepaalde strafrechtelijke sancties kunnen opleggen, zonder dat de strafrechter eraan te pas komt. Die wordt pas ingeschakeld als de verdachte in verzet gaat tegen de strafbeschikking. Is het bij de transactie nog zo dat de verdachte akkoord moet gaan met het voorstel (wat duidt op een zekere consensualiteit met betrekking tot de afdoening), bij de strafbeschikking is dat niet meer het geval. Voor de procedurele eisen rondom de strafbeschikking verwijs ik naar hoofdstuk 17 (Crijns) en naar de ruim voorhanden literatuur. Er is veel kritiek op de strafbeschikking, maar ook die zal ik hier niet bespreken.¹⁷¹

Het voor de buitengerechtelijke afdoening van het bijzonder strafrecht relevante sanctiearsenaal is door de strafbeschikking niet wezenlijk uitgebreid: artikel 257a Sv e.v. maakt, net als artikel 74 Sr, de buitengerechtelijke toepassing van geldboetes, taakstraffen, ontnemingsmaatregelen, verbeurdverklaringen, onttrekkingen en schadevergoedingsmaatregelen mogelijk.¹⁷² Ook het nieuwe artikel 36 WED voegt geen nieuwe sanctiemodaliteiten toe.

Artikel 76 AWR bevat nu de regeling van de fiscale strafbeschikking. Deze figuur werd (en wordt) met argusogen bekeken. Hier wordt immers de bevoegdheid om een strafbeschikking uit te vaardigen uit handen gegeven aan de Belastingdienst (of de Douane). Dit levert het wat merkwaardige beeld op dat de Belastingdienst zowel een bestuurlijke boete als een strafbeschikking kan opleggen. Wat precies de toegevoegde waarde is, valt nog te bezien.¹⁷³ Vooralsnog is uit de litera-

168. Doorenbos 2007, p. 44 en 48.

169. Zie verder kritisch over dit onderwerp Malsch 2005.

170. Wet van 7 juli 2006, *Stb.* 2006, 330.

171. Sikkema & De Zanger 2019 (par. 3) bieden een goed overzicht.

172. De toevoeging van de ontzegging van de rijbevoegdheid en het stellen van bepaalde gedragsvoorwaarden zijn voor het bijzonder strafrecht beperkt relevant, zeker omdat het stellen van bepaalde voorwaarden ook impliciet aan de orde kan zijn bij de transactie of een voorwaardelijk sepot.

173. De Bont 2005, p. 1553.

tuur of de jurisprudentie niet op te maken dat de fiscale strafbeschikking regelmatig wordt gebruikt.¹⁷⁴

Voor wat betreft de openbaarmaking van de strafbeschikking, voorziet artikel 257h Sv in de mogelijkheid om bij AMvB een regeling te treffen vergelijkbaar met de Aanwijzing hoge transacties.

6 OVERIGE THEMA'S

In hoofdstuk 3 (Lamp, Lindeman, Luchtman en Van der Vorm) van deze bundel is al iets gezegd over de bestuurlijke boete. Deze bestuursrechtelijke bestraffende sanctie komt hier verder niet aan bod, ze is wel in hoofdstuk 3 behandeld. De samenloop van strafrechtelijke sancties onderling of met bestuurlijke boetes komt ook in hoofdstuk 3 aan de orde. De samenloop tussen strafrechtelijke en bestuursrechtelijke procedures komt aan de orde in hoofdstuk 17 (Crijns).

7 AFSLUITING

Ik heb in vogelvlucht enkele belangrijke aspecten van de strafrechtelijke sanctiëring van overtreding van sociaal-economisch recht behandeld. Het is een tamelijk indrukwekkend arsenaal aan sancties, waarmee binnen het bijzonder strafrecht op het vlak van vergelding, preventie, reparatie en gedragsbeïnvloeding veel bereikt kan worden. De verschillende uitbreidingen van het sanctiearsenaal die in dit hoofdstuk aan de orde zijn geweest, lijken te suggereren dat volgens de wetgever op sommige punten toch meer ruimte nodig is, terwijl het de vraag is of de bestaande mogelijkheden wel optimaal worden benut. Bepaalde uitbreidingen van het sanctiestelsel (zoals de mogelijkheid om de ontzetting uit het beroep voor meer strafbare feiten mogelijk te maken) lijken, zeker in het bijzonder strafrecht, inderdaad bepaalde strafrechtelijke leemten te vullen. Ik vraag mij echter af waarom op het vlak van de beroepsuitoefening het bestuursrechtelijke instrumentarium niet óók uitermate geschikt zou zijn: de AFM heeft bijvoorbeeld een behoorlijk verreikende bevoegdheid (en bovendien een veel betere beoordelingspositie) om het personen onmogelijk te maken bepaalde functies uit te oefenen binnen de financiële markten.

Ook kwam naar voren dat de wetgever met de uitbreiding van de mogelijkheden tot verbeurdverklaring en ontneming van wederrechtelijk verkregen voordeel hiaten heeft willen vullen, waarvan kan worden betwijfeld of die er ook echt waren. Hier lijkt dan de wens ('meer illegale winsten afpakken') de vader van de gedachte te zijn geweest. Het laat zien dat het creëren van een almaar uitdijend sanctiearsenaal in sommige gevallen een schijnoplossing is.

174. Zie Van Immerseel & Vissers 2013 voor een min of meer recente beschouwing.

Strafrechtelijke handhaving (en daarmee het opleggen van een straf en/of maatregel) heet nog steeds een sluitstuk te zijn van een langere handhavingsketen, waarin bestuurlijke preventieve, reparatoire en bestraffende handhaving aan de strafrechtelijke handhaving voorafgaan. Wanneer het tijd is voor het strafrecht als *ultimum remedium* is helaas minder duidelijk. Bovendien lijkt het steeds vaker zo dat de verschillende handhavingsmodaliteiten elkaar niet opvolgen, maar hand in hand gaan. Het strafrecht wordt steeds meer gezien als *optimum remedium*.¹⁷⁵ Preventie (incapacitatie, *naming and shaming*) en/of reparatie (voordeelsontneming) blijken ook heel goed buiten de context van het strafrecht mogelijk, niet zelden met een quasi-vergeldende werking. Of, en zo ja op welke wijze, de strafrechter bij de bestraffing rekening moet houden met handhavend optreden door andere instanties is tot op heden een heikel punt: de strafrechter zal zich dan, veel meer dan hij tot voor kort gewend was, goed moeten verdiepen in de wijze waarop buiten zijn domein gehandhaafd wordt.¹⁷⁶ Beter is het natuurlijk om de handhaving en de toe te passen sancties en maatregelen in een zo vroeg mogelijk stadium op elkaar af te stemmen. In de volgende hoofdstukken zullen Borgers & Kooijmans en Crijns laten zien hoe belangrijk een goede onderlinge afstemming in de gehele handhavingsketen is.

LITERATUUR

- C.J.J.C. Arnouts, M.F. Mooibroek & J.G. Geertsma, 'Het primaat van het tuchtrecht', *WPNR* 2016, p. 711-721.
- J.J.H. Beckers, *Tussen ideaal en werkelijkheid: een empirische studie naar de strafrechtelijke aanpak van organisatiecriminaliteit in Nederland* (diss. Rotterdam), Rotterdam: Erasmus Universiteit 2017.
- P. Boer, 'Wet herziening tenuitvoerlegging strafrechtelijke beslissingen', *Sancties* 2017, 19, p. 153-161.
- G.M. Boezelman & M. Coenen, 'De verbeurdverklaring als ontnemingsinstrument', *TBS&H* 2017, p. 129-136.
- J. Boksem e.a. (red.), *Handboek Strafzaken*, Deventer: Kluwer (losbladig).
- G.J.M.E. de Bont, 'De fiscale strafbeschikking: een ongewenste nouveauté?!', *WFR* 2005, p. 1553-1558.
- M.M. Boone & E.G. Kurtovic, 'Bijkomende gevolgen van straf en het principe van proportionele strafoplegging', *NJB* 2016/1130, p. 1623-1629.
- M.J. Borgers, *De ontnemingsmaatregel. Een onderzoek naar het karakter en de voorwaarden tot oplegging van de maatregel ter ontneming van wederrechtelijk verkregen voordeel (artikel 36e Wetboek van Strafrecht)*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2001.
- M.J. Borgers & T. Kooijmans, 'Verruiming of verbetering? Het wetsvoorstel verruiming mogelijkheden voordeelontneming', *DD* 2010, 16, p. 205-270 (2010a).
- M.J. Borgers & T. Kooijmans, 'Verruiming van de mogelijkheden tot voordeelsontneming: het vervolg', *DD* 2010, 36, p. 608-627 (2010b).
- M.J. Borgers & T. Kooijmans, 'Het wetsvoorstel verruiming mogelijkheden bestrijding financieel-economische criminaliteit', *DD* 2013/55.

175. Zie Beckers 2017, p. 57-59; Lindeman 2018, p. 35-36.

176. Crijns & Van Emmerik 2018; Verschaeren 2017.

- C.P.M. Cleiren, J.H. Crijns & M.J.M. Verpalen, *Tekst & Commentaar Strafoordering*, Deventer: Kluwer 2017.
- C.P.M. Cleiren, J.H. Crijns & M.J.M. Verpalen, *Tekst & Commentaar Strafrecht*, Deventer: Kluwer 2018.
- Commissie bestuursrechtelijke en privaatrechtelijke handhaving, *Handhaven op niveau*, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 1998.
- G.J.M. Corstens, 'Non bis in eundem hominem', in: M.S. Groenhuijsen & J.B.J.M. Simmelink (red.), *Glijdende schalen. Liber amicorum J. de Hullu*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2003, p. 95-109.
- S.E.C. Debets, 'Oriëntatiepunten voor straftoemeting in fraudezaken', *Trema straftoemetingsbulletin* 2012, nr. 1, p. 23-26.
- D.R. Doorenbos, 'Transacties in het ondernemingsstrafrecht', *Tijdschrift voor onderneming en strafrecht* 2003, p. 4-12.
- D.R. Doorenbos, *Naming and shaming* (oratie Nijmegen), Deventer: Kluwer 2007.
- D.R. Doorenbos, 'Nieuw boetestelsel financiële wetgeving', *Ondernemingsrecht* 2009, 128.
- D.R. Doorenbos, 'Beboeting van rechtspersonen', *Strafblad* 2014, nr. 2, p. 97-105.
- A.A. Franken, 'Zuinigheid troef', *DD* 2009, 58, p. 777-792.
- J. Geertsma & M.M.R. Slaghekke, 'Het ontzetten uit beroep of ambt. Op de weg van de straf-en/of tuchtrechter?', *NJB* 2015, 2170, p. 3000-3006.
- F.C.W. de Graaf, *Meervoudige aansprakelijkstelling. Een analyse van rechtsfiguren die aansprakelijkstelling voor meer dan één strafbaar feit normeren* (diss. Amsterdam VU), Den Haag: Boom juridisch 2018.
- E. Gritter, G. Knigge & N.J.M. Kwakman, *De WED op de helling. Een onderzoek naar de wenselijkheid de Wet op de economische delicten te herzien*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2005.
- M.S. Groenhuijsen, 'Berechting en bestraffing van witte boorden-criminelen in Nederland', *DD* 2010, 50, p. 823-830.
- M.S. Groenhuijsen & T. Kooijmans, 'Bestrafing in Nederland', in: M.S. Groenhuijsen, T. Kooijmans & Y. Van Den Berge, *Bestrafing in Nederland en België* (Preadvies NUVS), Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013, p. 1-100.
- R. Haentjens, 'Op zoek naar de grondslagen van de oriëntatiepunten voor de straftoemeting bij fraude', *Tijdschrift voor rechtspraak en straftoemeting* 2018, nr. 2, p. 39-54.
- A.R. Hartmann, 'Una via/Ne bis in idem', in: C.P.M. Cleiren, Th.A. de Roos & M.A.H. van der Woude (red.), *Jurisprudentie Strafrecht select*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2006, p. 439-455.
- A.R. Hartmann & R.P.A. Kraaijeveld, 'Opwaardering van het strafrecht: naar nieuw geloof in strafrechtelijke handhaving bij financieel-economische criminaliteit?', *Tijdschrift voor Sanctierecht & Compliance* 2013, nr. 2/3, p. 50.
- J.D. den Hartog, 'Oriëntatiepunten voor straftoemeting in fraudezaken leiden niet tot meer gelijkheid, wel tot onevenwichtigheid', *Trema straftoemetingsbulletin* 2012, nr. 2, p. 40-45.
- E.D. Hooydonk, 'Eenvoudig witwassen: was het maar zo eenvoudig', *TBS&H* 2017, p. 3-10.
- S.F. van Immerseel & A.B. Vissers, 'De fiscale strafbeschikking', *Tijdschrift voor Sanctierecht & Compliance* 2013, nr. 5/6, p. 204-214.
- C. Kelk, *Studieboek materieel strafrecht*, Deventer: Kluwer 2010.
- M. Kessler, 'De moeizame verhouding tussen de belastingen en het ne bis in idem-beginsel', *TOS* 2003, p. 139-149.
- B.F. Keulen, *Economisch strafrecht*, Arnhem: Gouda Quint 1995.
- G. Knigge, 'De verkalking voorbij', *RM Themis* 2000, p. 83-96.
- T. Kooijmans & M.J. Borgers, 'Doorpakken bij het afpakken? Over de aftrek van kosten, de flexibilisering van het boetep plafond en de verhoging van de strafmaxima van de witwasdelicten, ter bestrijding van financieel-economische criminaliteit', *DD* 2010, p. 683 e.v.
- R.S.B. Kool e.a., *Civiel schadeverhaal via het strafproces. Een verkenning van de rechtspraktijk en regelgeving betreffende de voeging van de benadeelde partij*, Den Haag/Utrecht: WODC/Ucall 2016.

- J.M.W. Lindeman, 'Het Spector-arrest: het weerlegbare vermoeden in een strafrechtelijke en mensenrechtelijke context', *NtEr* 2010/6, p. 200-206.
- J.M.W. Lindeman, 'Het Openbaar Ministerie in 2018: het zijn de magistraten die het verschil moeten maken' *Strafblad* 2018 (2), 16, p. 27-39.
- J.M.W. Lindeman & M.J.J.P. Luchtman, 'Het Europese strafrecht als ultimum remedium', in: A.A. Franken, M. de Langen & M. Moerings (red.), *Constance waarden. Liber amicorum C. Kelk*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2008, p. 331-340.
- M.J.J.P. Luchtman, *Grensoverschrijdende sfeercumulatie* (diss. Utrecht), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2007.
- M. Malsch, 'Geregiseerde openbaarheid. Het O.M. en de zichtbaarheid van transacties', *JV* 2005, nr. 6, p. 113-127.
- M. Malsch, W.C. Alberts, J.W. de Keijser & J.F. Nijboer, *Strafrechtelijke ontzetting uit beroep of ambt. Oplegging en naleving in de periode 1995-2008*, Den Haag/Leiden: WODC/Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving 2009 (bijlage bij *Kamerstukken II* 2009/10, 32123 VI, 85).
- M. Malsch, W.C. Alberts, J.W. de Keijser & J.F. Nijboer, 'Ontzetting uit beroep of ambt. Herleving van een weinig gebruikte straf?', *JV* 2011, nr. 1, p. 77-89.
- S. Meijer, 'De Verklaring Omtrent Gedrag; enkele kanttekeningen bij recente rechtspraak', *DD* 2015/32.
- S. Meijer, 'De veranderende rol van het Openbaar Ministerie bij de sanctie-uitvoering', *Strafblad* 2018 (2), 18, p. 51-62.
- A. Mulder & D.R. Doorenbos, *Schets van het economisch strafrecht*, Deventer: Kluwer 2008.
- T.J. Noyon, G.E. Langemeijer & J. Rummelink, *Het Wetboek van Strafrecht*, voortgezet door J.W. Fokkens & A.J.M. Machielse, Deventer: Kluwer (losbladig).
- A.M.E. Nuyens & A.A. Feenstra, 'Fiscale fraude', in: *Handboek Strafzaken*, 103.5.9.1 en 103.5.10.1.
- I.P. Palm-Steyerberg, 'Bestuurderstoetsingen in Europees perspectief (Deel I)', *Tijdschrift voor Financieel Recht* 2017, p. 490-508.
- I.P. Palm-Steyerberg, 'Bestuurderstoetsingen in Europees perspectief (Deel II)', *Tijdschrift voor Financieel Recht* 2018, p. 623-645.
- M.A. van Prooijen & S. Nieuwdoorp (red.), *Handhaving en gedrag. Achtergronden van regelgeving*, Utrecht: CCV 2009.
- R. Robroek, 'Het openbaar ministerie en de executie van strafrechtelijke beslissingen na de Wet USB', *Strafblad* 2019 (3), 14, p. 22-31.
- A.J.E. Schouten & C. Beuze, 'Fraud, bribery and Money Laundering Offences Guideline. Een bruikbaar handvat voor de ontwikkeling van de Nederlandse oriëntatiepunten voor straftoemeting in fraudezaken?', *Strafblad* 2014, nr. 5, p. 83-87.
- E. Sikkema & W.S. de Zanger, 'Schikken of beschikken. Buitengerechtelijke afdoening van grote en bijzondere strafzaken in een gemoderniseerd Wetboek van Strafvordering', *Platform Modernisering Strafvordering* 2019-4.
- N. van Tiggele-van der Velde, J. Borgesius & W.C.T. Weterings, *Tekst & Commentaar Verkeersrecht*, Deventer: Kluwer 2018.
- W.E.C.A. Valkenburg, *Inleiding fiscaal strafrecht*, Deventer: Kluwer 2007.
- N.G.H. Verscharen, 'Betekenisvol straffen', *Strafblad* 2017 (6), p. 559-564.
- W.S. de Zanger, 'Bijlage 4 Buitengerechtelijke voordeelsontneming', in: M. Oosting e.a. (red.), *Het rapport van de Onderzoekscommissie Ontnemingschikking*, Steenwijk: Bariet 2015, p. 349-376.
- W.S. de Zanger, *De ontnemingsmaatregel toegepast. Een onderzoek naar de rechtspositie van de betrokkene in de procedure tot oplegging en tenuitvoerlegging van de maatregel ter ontneming van wederrechtelijk verkregen voordeel* (diss. Utrecht), Den Haag: Boom juridisch 2018 (2018a).
- W.S. de Zanger, 'Gemoderniseerde voordeelsontneming', *TBS&H* 2018, p. 231-240 (2018b).